

Jasna Jeličić-Radonić - Ana Sedlar

Topografija antičke Salone (I)

Salonitanska *Urbs vetus*

Jasna Jeličić-Radonić
HR, 21000 Split
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Sinjska 2

Ana Sedlar
HR, 21000 Split
Ulica kralja Držislava 53

Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, i njezini spomenici - kako oni monumentalnoga javnog karaktera tako i oni vezani uz svakodnevni život - odavno su u fokusu znanstvenih istraživanjima, ali su većinom poznati samo u glavnim obrisima. Uočene su dileme o vremenu njihova nastanka i razvojnim promjenama uvjetovanim urbanističkim zahvatima ili svakodnevnim potrebama. Saloni nedostaju sustavna istraživanja ne samo terenskoga karaktera već i ona na stvaranju osnovne baze podataka o svim dosad poznatim arheološkim nalazima, spomenicima i urbanističkim elementima razvoja antičkoga grada, osobito za najranije povijesti. Stoga su u ovom radu obuhvaćeni podatci o poznatim javnim građevinama najstarijega dijela grada, *Urbs vetus*, koji će se nadopunjavati ostalim arheološkim nalazima upotpunjujući povijesno-topografsku sliku antičke Salone. Na taj način dostupna baza podataka bit će dragocjena podloga za planiranje zaštite i prezentacije arheoloških lokaliteta Salone, a posebna vrijednost je u mogućnosti njezine primjene u izradi detaljnih planova pojedinih zona grada Solina.

Ključne riječi: Salona, *Urbs vetus*, bedemi, forum, kurija, teatar s hramom, terme

UDK: 904:711.4(497.5 Solin) "652"

Pregledni članak
Primljeno: 20. srpnja 2009.

Colonia Martia Iulia Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, nastala je u dnu zaštićenoga morskog zaljeva uz ušće rijeke Salon. Na tom mjestu, kako spominje Strabon, nalazila se luka Delmata. Idealni uvjeti prirodne konfiguracije terena pogodovali su razvoju salonitansko-delmatskoga, odnosno ilirsko-grčkoga emporija na važnom trgovačkom punktu prema unutrašnjosti.

Prema povijesnim podacima u Saloni je godine 119. prije Krista prezimio Cecilije Metel, što bi značilo da je već u to kasnohelenističko vrijeme ilirsko-grčka Salona trebala biti utvrđena. Tome u prilog navode se i kasnija opsjedanja Salone, primjerice Gaja Koskonija godine 78./77. prije Krista. U tom kontekstu poznat je Cezarov opis ratnih sukoba i napada Pompejeva legata Marka Oktavija tijekom građanskoga rata godine 48. prije Krista. Tada je u Saloni već prisutan konvent rimskih građana koji je pristankom uz Cezara uspješno obranio mukotrpnu opsadu salonitanskih bedema. Uzaludne vojne nalete s kopna i mora opisao je sam Cezar donoseći pritom prve podatke o izgledu grada. »Taj je grad bio utvrđen po prirodnom položaju, dok ga je još branio brežuljak. Ipak su rimski građani brzo napravili

drvene kule, da se njima brane.« Dakle, u doba Cezarova prokonzulata, tj. prije godine 48. prije Krista, salonitanski konvent rimskih građana nalazio se uz more u utvrđenom gradu (*oppidum*), ali njegov položaj još nije ubiciran.

Colonia Martia Iulia Salona osnovana je vjerojatno Cezarovom dedukcijom nakon završetka građanskoga rata. Nova kolonija nastala je na mjestu koje je Ejnar Dyggve nazvao *Urbs vetus*. Najstarija gradska jezgra, zaštićena gradskim zidinama koji su zatvarale trapezni oblik grada, neznatno je otkrivena. Dosadašnja istraživanja gradskih bedema pokazuju različite faze nastanka i razvoja središnjega dijela grada. Tako se opaža da se dobro sačuvan segment istočnoga gradskog bedema pored *Porta Caesarea* ne pruža po pravcu, već se na mjestu ulaza u grad lomi pod tupim kutem. U ranije postojeće zidine umetnuta su vrata s kulama za vrijeme Augusta, što potvrđuju ulomci posvetnoga carskog natpisa. U tom kontekstu može se istaknuti i nedavno otkriveni dio sjevernoga bedema. Ne samo da se pruža na granici znatno različitih razina terena, već prema načinu gradnje izgleda kao južni bedem nekoga nepoznatog utvrđenja na

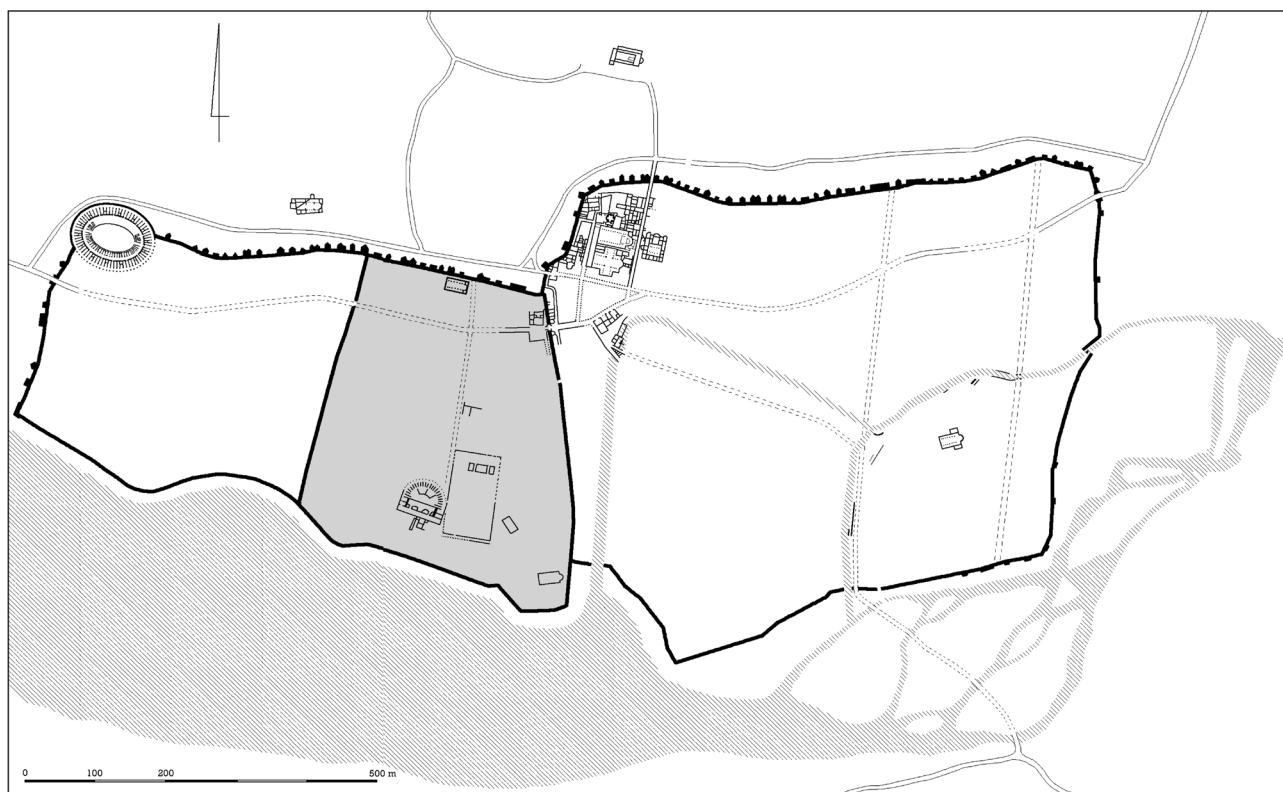
sjeveru. Na spoju istočnoga i sjevernoga bedema nalazila se ugaona četvrtasta kula građena u sličnoj tehnici masivnih kamenih blokova koja je tijekom vremena obnovljena.¹

U tom središnjem dijelu grada Ejnar Dyggve je ubicirao forum s kapitolijem. Sondažnim istraživanjima utvrdio je osnovni oblik i prostornu organizaciju u razvojnim fazama. Na sjevernoj strani nalazio se složeni sklop hramova - najraniji simetrično postavljeni dvojni hramovi tetrastilnoga tipa na uzdignutim podijima. Između njih pružala se niska građevina u obliku tribine, vjerojatno u funkciji govornice (*rostra*), a potjecala je iz ranijega arhitektonskog koncepta foruma. Sa sjeverne strane foruma bile su luksuzno ukrašene termalne građevine, *balneum*, prema sačuvanom ulomku natpisa što bi govorilo u prilog rano podignutoga kompleksa. Premda je to jedan od prvih javnih objekata otkrivenih u Saloni, samo je djelomično istražen. Na istočnoj strani foruma nalazila se gradska vijećnica - kurija, pravokutna građevina s apsidom, sagrađena u I. stoljeću poslije Krista, te kasnije

obnovljena kako se pokazalo nedavnim istraživanjima.

Od ostalih forumskih građevina samo se naziru pojedini elementi, poput platforme podignute nad lukovima s južne strane. Tu su prepoznate supstrukcije skladišnih prostora u blizini luke, poput žitnice (*horreum*), nad kojima se mogla nalaziti uobičajena civilna bazilika namijenjena trgovačkoj funkciji na gradskom forumu.²

Sa zapadne strane foruma pružala se gradska ulica (*cardo maximus*) i omogućavala pristup teatru. Pozornica (*scaenae frons*) teatra rastvorena arhitektonski oblikovanim trima nišama bila je na uzdignutom podiju ispred polukružnoga gledališta dijelom naslonjenog na padinu brijega (*imma cavea*). Prema Dyggveovu istraživanju smatra se da je teatar sagrađen sredinom I. stoljeća poslije Krista. Tijekom vremena je obnovljan, a zapažene su različite faze preuređenja od kojih je posljednje izvršeno u Dioklecijanovo doba kada se ukrašava fasada skene. Nažalost, davno započeta istraživanja nisu dovršena niti objavljena.

Slika 1

Tlocrt Salone (Urbs vetus, prema E. Dyggveu, Urbs orientalis i Urbs occidentalis prema J. Jeličić-Radonić)

1 Strabon, Geogr. VII, 5: »Zatim je obala Dalmata i njihovo pristanište Salon (to epineion)«; Caes. B.C. III, 9; M. Suić 1958, str. 23-31; E. Dyggve 1928, str. 11-20; E. Dyggve 1951, str. 5, Fig. I 4-6; D. Rendić-Miočević 1977, str. 54-56; J. Jeličić-Radonić 1997-1998, str. 5-19.

2 E. Dyggve 1991, str. 47-50; D. Rendić-Miočević 1977, str. 56-61; D. Rendić-Miočević 1991, str. 47-63; C. W. Clairmont 1975, str. 39.

Nasuprot teatra nalazio se tetrastilni hram koji je jedina dosad potpuno istražena poganska sakralna građevina. Sagrađen na visokom podiju, prilagođen je poslije podignutoj građevini teatra s kojom je arhitektonski objedinjem i povremeno preuređivan, poput pregradnje trijema sa zapadne i vjerojatno istočne strane u posljednjoj fazi. To su samo u glavnim crtama nabrojani monumentalni javni spomenici dosad otkriveni u najstarijoj gradskoj jezgri Salone.³

Dakle, premda su istraživanja Salone odavno u fokusu znanstvenika, dosad su otkrivene najmonumentalnije javne građevine tek u glavnim obrisima pa su neznatno poznati osnovni elementi glavnoga grada rimske provincije Dalmacije. Povijesni okvir nastanka grada temeljen na oskudnim pisanim izvorima polazište je arheoloških iskopavanja. Razni kartografski i putopisni prikazi Salone i njezinih spomenika, kao i prikupljanje arheološkoga materijala u privatnim i muzejskim zbirnama, pružali su dragocjene podatke o povijesti antičkoga grada. Početak stručnih iskopavanja započinje osnivanjem Arheološkoga muzeja u Splitu godine 1820. imenovanjem Carla Lanze prvim ravnateljem i voditeljem istraživanja u Saloni. Otada se u brojnim arheološkim kampanjama otkrivaju salonitanski spomenici, u prvom redu oni monumentalni javnoga karaktera, ali i oni svakodnevnoga života. Premda se već dva stoljeća provode istraživanja na nekim arheološkim lokalitetima, čija iskopavanja nisu u potpunosti dovršena i stoga su često neobjavljena, nisu razriješene mnoge uočene dileme o vremenu njihova nastanka i razvojnim promjenama uvjetovanim urbanističkim zahvatima ili svakodnevnim potrebama. Saloni nedostaju sustavna istraživanja ne samo terenskoga karaktera već i ona na stvaranju osnovne baze podataka o svim dosad poznatim spomenicima kao i urbanističkim elementima razvoja antičkoga grada. Iznošenjem relevantnih spoznaja o najvažnijim spomenicima unutar najstarijega dijela grada, *Urbs vetus*, i objedinjavanjem često rasutih i ponekad previđenih podataka, odnosno različitih mišljenja istraživača i znanstvenika objavljenih u studijama posvećenim određenim spomeničkim komplekstima i vrstama arheološkoga materijala ili preliminarnim izvještajima s terena, nastoji se ukazati

na osnovnu problematiku vezanu uz najraniju povijest Salone. Stvaranje baze podataka o rezultatima svih dosad izvršenih istraživanja na brojnim lokalitetima temeljni je preduvjet upotpunjavanja povijesno-topografske slike antičke Salone. U tom kontekstu napravljen je prvi korak: prikupljanje podataka iz literature, iznesen u ovom radu, i to o poznatim javnim građevinama najstarijega dijela grada, *Urbs vetus*, što će se nadopunjavati ostalim arheološkim nalazima. Na taj način dostupna baza podataka bit će temeljna podloga za objedinjavanje spoznaje o pojedinim spomeničkim cjelinama i stvorit će uvjete za planiranje zaštite i konačne prezentacije arheoloških lokaliteta Salone.⁴

PORTA CAESAREA

Povijest istraživanja

»Francesco Carrara otkopao je 1846. godine *Porta Caesarea*, a tada, da bi ih zaštitio od razaranja, ponovno ih je pokrio zemljom, dok ih nije don Frane Bulić 1906. konačno otkrio. W. Gerber je dao svoj snimak i pokušaj rekonstrukcije vrata, te ih je datirao još u kasnorepublikansko doba, ali za to nije mogao donijeti odlučujuće dokaze. Već je E. Reisch naglasio da bi *Porta Caesarea* morala biti ponovno ispitana i time je umnogome ograničio vrijednost Gerberovih konstatacija. E. Weigand je prigovorio Gerberovu prijedlogu rekonstrukcije, kao i njegovoj dataciji i upozorio da je kod *Porta Caesarea* pronađeni kapitel, što ga je Gerber upotrijebio u nadgrađu vrata, najranije iz prve polovice 1. st. prije n. e. Frothingham je držao da su vrata iz augustovskog doba na temelju samovoljne i krive nadopune carskog natpisa, čije je fragmente Bulić pronašao prilikom iskapanja. Danski arhitekt i istraživač Dygge prihvatio Gerberovu dataciju iz istih razloga.«⁵

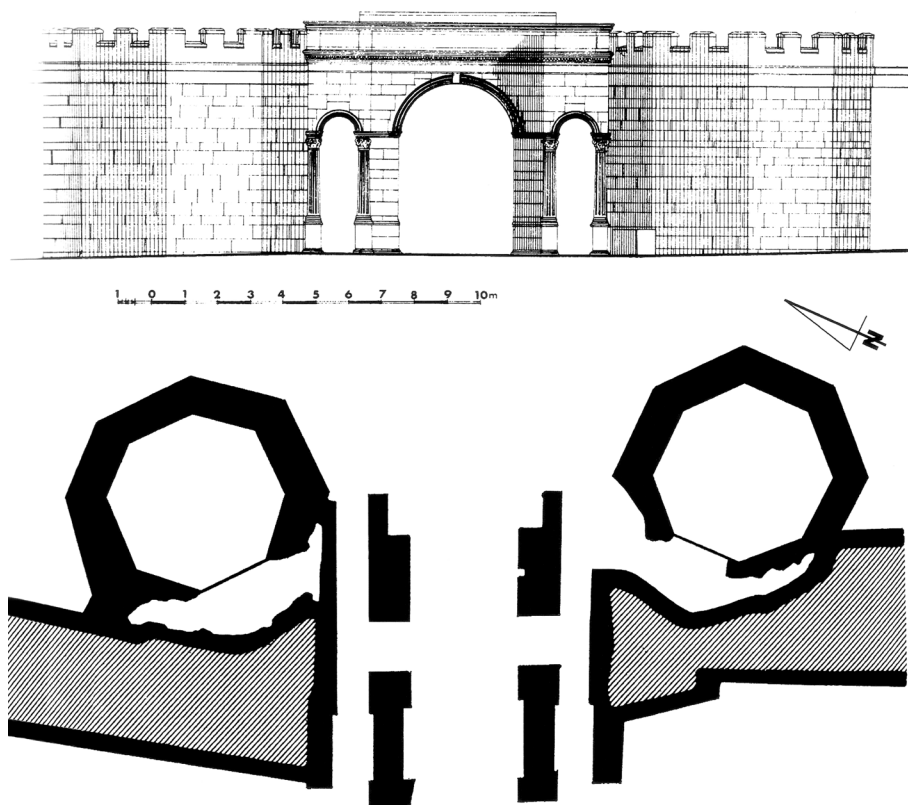
Opis nalaza

»*Porta Caesarea* su gradska vrata s tri prolaza, oko 8,5 m široki propust u istočnim zidinama čiji se sjeverni i južni krak ovdje sudara pod tupim kutom. Na vanjskoj strani omeđuju ih dvije osmerokutne kule. U tlocrtnome pogledu razlikuju se dva dijela vrata: istočni, čisto fortifikacijskog

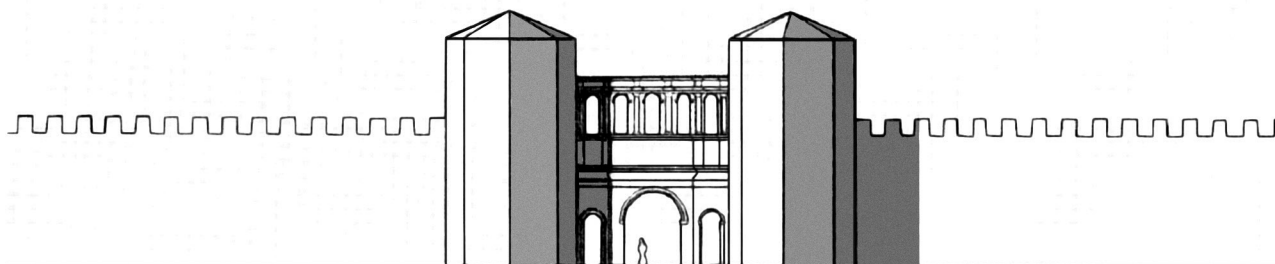
3 F. Weilbach 1933, str. 7-25; D. Rendić-Miočević 1981, str. 73-86; M. Suić 2003, str. 242-244, sl. 101, 102, str. 260-261, sl. 121.

4 Studenti Odsjeka povijesti na Filozofskom fakultetu u Splitu su na izbornim kolegijima *Spomenička baština kao povijesni izvor i Metodologija pripreme predmetnih izvora za povijesno istraživanje* na Odsjeku povijesti Filozofskoga fakulteta u Splitu započeli rad na bazi podataka antičke Salone. Iz toga je nastao diplomski rad studentice Ane Sedlar u kojem su obuhvaćen podaci o spomenicima najstarije jezgre grada, *Urbs vetus*. Ovdje se objavljuje taj prvi segment *Topografije antičke Salone*.

5 H. Kähler 1991, str. 205, gdje je navedena ranija literatura; W. Gerber 1917, str. 131 i d, Fig. 244, 246a; E. Weigand 1924, str. 38-44; F. Bulić 1907, str. 52.

Slika 2
Tlocrt i rekonstrukcija gradskih vrata Porta Caesarea (prema Gerberu)

Slika 3
Rekonstrukcija Porta Caesarea (prema Kähleru)

karaktera i zapadni dio, bliži gradu, koji je između ostalog, služio i da se preko ceste prebaci akvedukt. Oba dijela odvojena su međuprostorom širine 1,80 m. Srednji prolaz služio je za kolski promet, dok su oba prostrana prolaza bila namijenjena pješacima. Na istočnom dijelu, što je nastao na vanjskoj strani, okrenutom predgrađu, postoje piloni s obje strane prolaza, izrađeni od zidnih blokova, 2,60 m duboki i oko 1,20 m široki, koji se na prednjoj strani nastavljaju u 0,42 m široki i 1,30 m dug jezik pokraj postranih prolaza. Materijal je kamen modrac. Čelo tih

jezičaka i lice zidova koji stoje uzduž postranih prolaza prema gradskom zidu izrađeno je od bračkog kamena. Debljina te obloge morala je iznositi, prema očuvanim ostacima i tragovima na zaštitnim pločama temelja, oko 0,45-0,50 m, tako da su postrani prolazi originalno ležali u 1,80 m istaknutim krilima poput rizalita. Vanjska strana srednjeg dijela vrata ostala su, naprotiv, neobložena.

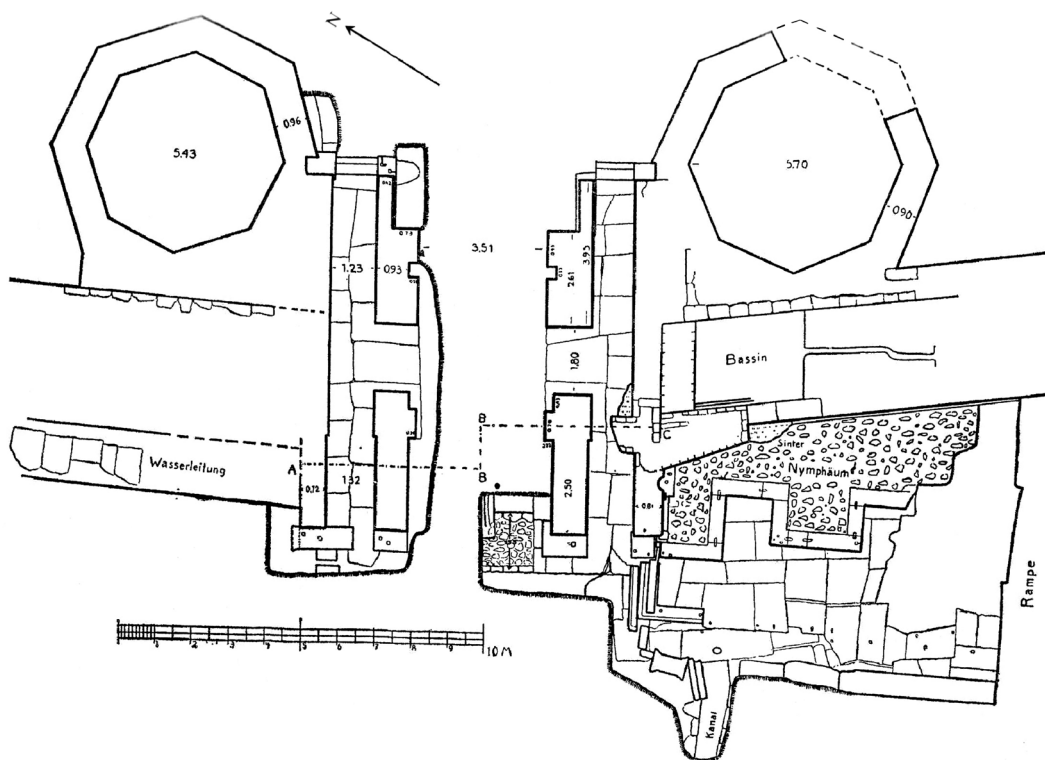
Središnji prolaz je širok 3,51 m. Mogao je biti zatvoren rešetkom za spuštanje čiji su žljebovi za vođenje očuvani na oba pilona. Postrani prolazi širine 1,61 m - 1,20 m mogli

su biti, naprotiv, zatvoreni drvenim vratima. Na sačuvanim pragovima nema rupa za šarke vrata koje bi upućivale da je zatvaranje postranih prolaza bilo uređeno za stalno. Ostaci polustupova ili tričetvrtinskih stupova, koji su prilikom iskapanja 1906. pronađeni istočno od vrata, nisu mogli, kako se pretpostavljalo, pripadati raščlanjenju zidova pokraj postranih prolaza, jer je zatvaranje prolaza zatvorom poput vrata, što ga traži rubnik na pragu, moglo u nuždi biti postavljeno samo ako su zidovi bili okomiti i ravni, a ne ako postoje polustupovi. Oblogu pročelja, štoviše, treba tražiti i među pravokutno oblikovanim blokovima. Među njima upada u oči jedan 0,73 m visoki blok (0,42 x 0,43 m) s ostacima prilično plitkog, 0,21 m širokoga ugaonog pilastra, koji je bez sumnje, bio upotrijebljen prilikom oblaganja rizalita.

Širina njihova vijenca iznosi danas 3,70-3,80 m. U žbuci južno od *Porta Caesarea* nalaze se – na mjestu gdje se sama jezgra zida mogla ispitati, budući da je preko dijela sjeverno od vrata vodio put – osim ulomaka kamena također i krovni crjepovi i posuđe od žute i crvene gline. Nedostaju, međutim, tragovi cigla. Istočni i zapadni dio građevine bili su izrađeni u jednom graditeljskom potezu. Vanjska lica zidova u sporednim prolazima ne pokazuju rez

iz kojeg bi se zaključilo da jedan dio prethodi drugome.

Vrata leže, kao što je već rečeno, pod tupim kutom prema zidinama. Prema tome, kako traži sjeverni krak gradskih zidina, one bi se spojile približno na stražnjoj strani istočnog dijela vrata. Prednja strana južnog kraka, naprotiv, leži gotovo 1 m dalje na istok. Tu nepravilnost u tlocrtu izjednačuju oktogonalne kule koje su postavljene u kutu između gradskih zidina i vrata. Njihov osmerokut nije kao kod Dioklecijanove palače jednom stranom oslonjen na gradske zidine, tako da zidine i ta strana kule tvore međusobno jedinstvo, nego se dodiruju jednim vrhom. Sjeverna kula je priljubljena, a da nije povezana uz gradske zidine. Spoj gradskih kula i zidina ostvaren je na taj način što je kut između ovih i sjeverne strane kule, koja je okrenuta zidinama, zatvoren velikim kvaderima što su organski povezani samo sa zidovima kule, ali ne i zidinama. Budući da gradske zidine južno od vrata leže gotovo 1 m prema istoku, ovdje kula probija sa svojom zapadnom ivicom vanjski omotač prednje strane gradskih zidina. Točna zapažanja na ovome mjestu nisu moguća jer je ugradnja distributivnog bazena vodovoda razorila gornji dio gradskih zidina.«⁶

Slika 4
Tlocrt *Porta Caesarea* (prema Kähleru)

6 H. Kähler 1991, str. 206-211.

Opis arhitektonski ulomaka

»Za vrijeme istraživanja 1906. g. pronađen je južnije od vrata popriličan broj arhitektonskih fragmenta i ulomaka jednog natpisa;

- Pet fragmenata stupova promjera približno 0,36 m.
- Tri kapitela
- Veliki fragment jednog bloka obrađenog arhitrava i friza

- Fragment jednog prozora
- Više blokova vijenaca s konzolama
- Više ulomaka vijenca visokog 0,305 m
- Fragmenti natpisa već su bili objavljeni u BASD 1908, 53, ali su djelomično krivo pročitani.

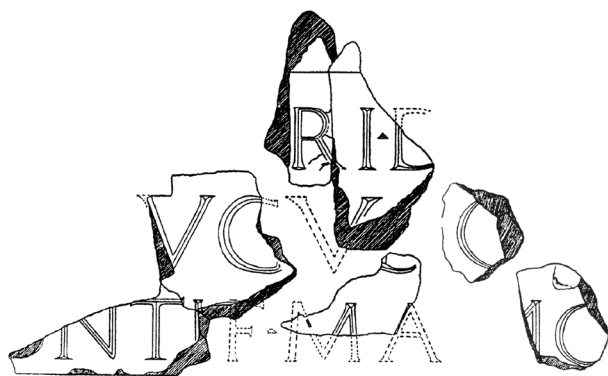
H1 - Čitljivi su u gornjem retku RI•D, a u donjem V.

H2 - U gornjem retku su čitljivi VG, a u donjem ONTIF.

H3 - U gornjem retku sigurno je slovo S, u donjem pak slova MA.

H4 - Sačuvani ostaci slova O koje je moralo imati visinu 0,165 m.

H5 - Ostaci M i O koje je moralo biti najviše 0,14 m.«⁷

Slika 5
Fragmenti natpisa; H1, H2 i H3; H4 i H5 (prema Kähleru)

Datiranje Porta Caesarea

»Datiranje *Porta Caesarea* u kasnorepublikansko vrijeme, kako je to predlagao Gerber, nije moguće već zbog fragmenta carskog natpisa. Taj je natpis stajao na dva bloka, što se vidi prema rezu na fragmentu H 2. Po svoj prilici pronađeni su samo ostaci gornjeg bloka, tako da postoji mogućnost da je donji odvučen i negdje drugdje ugrađen.

Ispitivanje fragmenata natpisa zahvaljujem dru H. v. Petrikovitsu iz Frankfurta. Tiskamo ga kako glasi: `Jedinstvo triju fragmenata (H1-H3) ne očituje se toliko stilom oblika slova - jer bi ona bila i na dvije posebne ploče, koje je izradio jedan klesar, također jednaka - nego više po karakteru V ispred RI u drugom retku H1. dimenzije gornjeg završetka desne V haste dijeta pokazuje jasno da ovo V pripada prvom retku H2.

Pri pokušaju nadopune carskog imena mora se poći od tri činjenice: prema karakteru slova natpis pripada ranom carstvu. Nažalost, malo je slova dovoljno indikativno. Ne može se, naime, raspoznati da li se radi o augustovsko-tiberijevskom ili klaudijevskom pismu. Kosi krak od R u retku 1 još nije dovoljno zavnut, luk G dodiruje temeljnu liniju samo u jednoj točki, slova teže da se uklope u kvadrat. Nesumnjivo je da u retku 1 RI pred D može pripadati samo CESA/RI čime su Klaudije i Neron isključeni. D iza CESA/RI bi moglo početak D/RVSI F. Ali tada bi bio neobičan položaj filijacije koja bi onda bila odvojena od drugog imena. Osim toga, nezgodno bi djelovalo odvojeno jedno od carskih imena od Klaudija dalje. *Gaius* jedva da dolazi u obzir zbog nedostataka radiranja. Konačno, ne smije se previdjeti činjenica da je A/VGVS/TO napisano za više od 2 cm veće od ostalih redaka. Dopuna Tiberijevim imenom ne rješava ovu posljednju teškoću. U jednom:

TI•CAESA/RI•D/IVI•AVG•F/
A/VGVS/TO
P/ONTIF•/MA/X•TR•POT...

Nezamisliv je visoko napisani drugi redak. Doda li se prema *Bull. Dalm.* 49 (1927) u retku 2 nakon A/VGVS/TO još jedno /IMP, mora se u retku 1 više ispisati, ali se ne ublažava neobičan dojam drugog retka. Sve se teškoće uklanjaju ako se imenom samog Augusta dopuni natpis:

IMP•CAESA/RI•D/IVI•FILIO
A/VGVS/TO
P/ONTIF•/MA/X•TR•P...

Najduži je prvi redak, u drugom retku stoji samo počasno ime cara, treći redak je kraći za oko tri slova nego prvi redak. Srednja linija natpisa teče preko drugog V u A/VGVS/TO. U prvom retku prolazi između R i I a u trećem preko M. u našoj nadopuni natpis je podijeljen na dvije jednake polovice. Prvi redak, lijeva polovica: 9 punih slova, desna polovica 10 slova, među njima 5 I. drugi redak lijevo 3,1/2, desno 3,1/2 slova. Treći redak lijevo 6,1/2, desno 5,1/2 slova plus brojka ponavljanja koja se više ne može rekonstruirati.

7 H. Kähler 1991, str. 212-216.

Zbog nazivanja Augusta titulom *Pontifex Maximus* mora se natpis staviti u vrijeme od 742/12. do 14 god.n.e. Ako je natpis zaista zamišljen na simetriji pisane slike, cifra ponavljanja službe nije se moglo sastojati od više od dva slova. Godine 742/12. obnašao je August 12. *tribunicia potestas*. O tome, se međutim, teško može sigurno odlučiti.

Ovaj natpis podsjeća na to da je Salona, kako pokazuje ime *Colonia Martia Iulia* (CIL III 1933), za Augusta podignuta u rang kolonije 727/27.'

Mi se slažemo s tim prijedlogom, ali bismo željeli upozoriti, ne samo što se tiče stila arhitektonskih detalja nego i s obzirom na povijesnu situaciju, da natpis spada u period od 12. g. pr. Kr. do 14. godine n. Kr., ukazuje na posljednje godine Augustova vladanja. Ako se razmisli koji je morao biti povod izgradnji vrata, tada valja najprije uzeti u obzir rat protiv Delmata od 6-9. n. Kr. Neposredno nakon sloma ustanka došlo se na pomisao, da bi se izbjeglo njegovo ponavljanje, da se izgradi mreža cesta preko zemlje. Najmanje je pet vojničkih cesta vodilo nakon pokoravanja Delmata pod legatom P. Dolabellom, u unutrašnjost. Sve su one počinjale na *Porta Caesarea*. Obje natpisne ploče koje se odnose na ovu gradnju puteva, čitanje kojih dugujemo Abramiću, bile su upotrijebljene kao građevinski materijal u zvoniku splitske katedrale. Budući da su u ovome bila ugrađena i dva kapitela s *Porta Caesarea*, valja pretpostaviti da su ove ploče, kako nisu miljokazi, stajale na *Porta Caesarea* kao dokument (povelja) gradnje.

Naše datiranje *Porta Caesarea* stoji u suprotnosti s Gerberovom i Dyggveovom pretpostavkom da je istočni dio grada već uskoro nakon osnutka kolonije bio okružen zidinama, jer bi okruživanje zidinama istočnog novog grada načinilo besmislenim istočni trakt zida u kojem stoji *Porta Caesarea*. Oba su arhitekta krenula od spomenutog vodovoda koji je tu dolazio od izvora Jadra. To bi bilo radi toga što on navodno teče paralelno s dijelom gradskih zidina istočno-zapadnog pravca te što je čak bio uključen u zidine u kratkom dijelu njihova protezanja u pravcu sjever-jug, prije nego što će ući u stari dio grada.«⁸

PORTA GRAECA

»Dyggve je, nasuprot, otprilike, istočnim vratima staroga grada (*Urbs vetus*) – *Porta Caesarea* – na udaljenosti koja je nešto manja, odatle pa do njegovih zapadnih bedema, ustanovio u ostacima nisko sačuvana bedema (?) još jedna gradska vrata, koje je nazvao, bez čvrstog razloga, *Porta Graeca*. To bi, prema njemu, bila zapadna ulazna vrata u stari, kako on misli, 'grčki' grad. Između tih i istočnih vrata - *Porta Caesarea* - vidi on i glavnu komunikaciju gradskim područjem, koja se istočno, izvan bedema, nastavlja preko mosta (i danas dobro sačuvana) premošćujući tako jedan od glavnih tokova rječice Jadra, koji je nekada, kako on drži, u luku tekao tim dijelom onda još ekstraurbanog područja. I letimičan pogled na tlocrt Salone, pa i toga starijeg njezina dijela, prokazuje da ta vrata, i na jednoj i na drugoj strani bedema, nisu mogla biti jedina, niti je jedina mogla biti spomenuta gradska komunikacija s ekstraurbanim prostorom.«⁹

GRADSKI BEDEMI

Povijest istraživanja

»Areal gradskih bedema sistematski se nastojao proučavati od istraživanja F. Carrare. Prvi shematski snimak Salone s naznačenim točkama arheoloških radova nastaje 1824. g., a radi ga izvjesni Holzet. Prvi geodetski snimak naručuje direktor splitskog Muzeja Čobrnicić, a radi ga 1835. geodet A. Putti. Carrara u istraživanjima polazi od metode određenja površine koju zauzima antički grad, te više pažnje posvećuje i bedemima. Plan Salone 1848. g. izrađuje geodet Conrad, u koji se ubacuju tadašnji nalazi. Metodu izrade topografskog prikaza Salone, kao i način rada u svom djelu objašnjava F. Carrara. Snimak iz Carrarinog vremena uz korištenje službenog državnog katastra od prvih vremena koristi F. Bulić. Najznačajnije dopune su već iz vremena suradnje Bulić-Dyggve, a jedan od takvih sadržajno bogatijih planova je u novije vrijeme tiskan (cfr. F. Bulić). Više raznih vodiča i djela sintetskog karaktera je dalo s određenom rezervom precizne snimke stanja spomenika Salone, s tematski ograničenim interesima. Carrarin plan solinskih bedema, s novim nalazima prerađivan i dopunjavan, temelj je za sve kasnije topografske prikaze Salone.«¹⁰

8 H. Kähler 1991, str. 228-231; CIL III, 3198, 3201, suppl. 10156-10159; M. Abramić 1924-1925, str. 3-11; CIL III, 1980.

9 D. Rendić-Miočević 1977, str. 57.

10 F. Buškariol 1988, str. 274-283; F. Carrara, 1850.

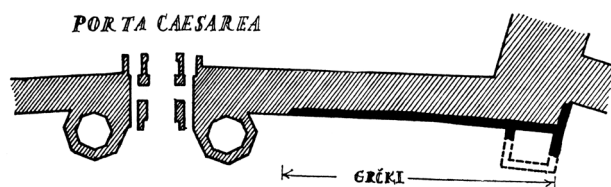
ISTOČNI BEDEM

Od najstarijega dijela grada, *Urbs vetus*, najbolje je sačuvan istočni bedem u sklopu kojega se nalaze *Porta Caesarea* s dvije oktogonalne kule. Prema ranije iznesenim mišljenjima (C. Lanza, F. Bulić) o razvoju grada smatralo se da je istočni dio gradskoga areala najstariji. »Činjenica je to koja iznenađuje, s obzirom da to da su se tako dvije osmerokutne kule, koje su flankirale jedina sačuvana gradska vrata (tzv. *Porta Caesarea*), našle okrenute, zapravo inkorporirane u navodnoj gradskoj jezgri, a ne, što je normalno, s njezine vanjske strane!

Već površna analiza salonitanskih bedema pokazuje da se radi o dvjema posve različitim građevnim i kronološkim fazama. Spomenuti bedem koji dijeli istočni, novi dio grada od njegove stare jezgre, i od kojeg je sačuvan samo sjeverni trakt, uključujući već spomenuta gradska vrata, građen je od većih, bunjastih, pravilnih blokova u tehnici koju već možemo jasno definirati kao *opus quadratum*, s vanjske strane, čini se, bez upotrebe vezivne mase (maltera), a unutrašnji je paramenat bi izrazito drukčiji: mnogo manji i glatkije obrađeni blokovi, međusobno povezani malterom. Neki detalji toga sačuvanog bedema, posebno u najsjevernijem njegovom dijelu - a također i u nedavno oslobođenom dijelu sjevernog bedema - pokazuju i određena odstupanja od toga funkcionalnog graditeljskog sustava, što će trebati objasniti nekim kasnijim reparacijama ili preinakama starog bedemskog sustava. Najnovija istraživanja u tom kompleksu gradskih bedema dala su i jedan novi, važni rezultat. Na sastavu spomenutih dvaju pravaca starih gradskih bedema (Z-I i S-J) otkrivena je četverokutna kula, koja upućuje na pretpostavku da su bedemi - kako god bio oblikovan sam areal grada (u obliku kvadrata, izdužena pravokutnika ili višekutnika, peterokuta?) - na uglovima imali pravokutne kule, kako su to imali i drugi antički gradovi ili po njima planirane monumentalne građevine (za kasnije razdoblje usp. kod nas Dioklecijanovu palaču u Splitu, raniju fazu palače u Gamzigradu, Mogorjelo i dr). Time se ideja o karakteru salonitanskih fortifikacija u ranije, Cezarovo doba (bez kula), iz temelja mijenja, a potrebno će biti još jednom preispitati situaciju u kompleksu spomenutih gradskih vrata (*Porta Caesarea*) za koja je Gerber, a za njim Kähler ustanovio da su im 'sadašnje' osmerokutne kule, kao prve kule uz ta vrata, podignute tek u rano doba Carstva.«¹¹

Istočni bedem (sjeverni dio / južni dio)

»Istočni bedem i sada je, relativno, dosta dobro sačuvan, no posebno mu je karakterističan sjeverni dio, koji ide do gradskih vrata, zvanih *Porta Caesarea*. Bedem je građen od masivnih bunjastih i pravilno usmjerenih blokova, s vanjskim i unutarnjim licem, među kojima je ispunjena od zemlje i sitnog lomljenog kamena. Nastavak toga bedema, južno od spomenutih gradskih vrata, nešto je drukčije konstrukcijske tehnike: njegovo unutarnje lice oblikovano je manjim kamenim blokovima, ravne površine i vezanih, i sada vidljivim, malterom. Ta okolnost govori da vjerojatno ne pripadaju istoj građevnoj fazi, što dokazuje i nešto drukčiji oblik vanjskih bunja, koje su u sjevernom traktu kraće i više od onih u južnome. Da li u tome treba vidjeti samo dvije građevne faze bedema, koji je s istočne strane štitio *oppidum*, ili su se tu, na mjestu gradskih vrata, u sadašnjem obliku građenih u doba Augusta, sastala dva bedema koji su pripadali dvjema različitim urbanim aglomeracijama? Pitanje se spontano nameće, ali na nj nije lako odgovoriti.«¹²

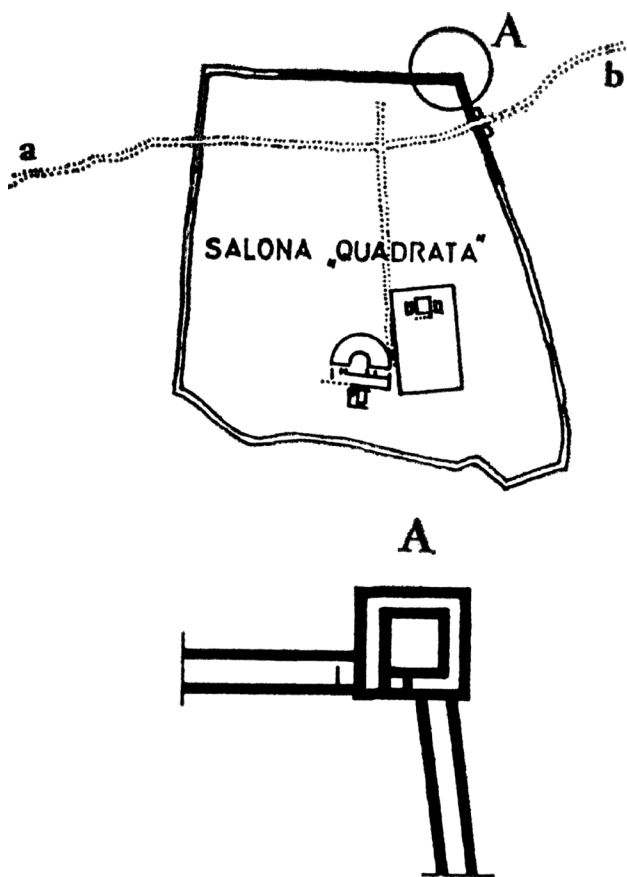
Slika 6
Dio istočnoga bedema *Urbs vetus* s gradskim vratima (*Porta Caesarea*) i kulom (prema skici E. Dyggevea)

SJEVERNI BEDEM

»Tragajući za sjevernim bedemom te stare (najstarije?) Salone, koji nije bio vidljiv, ali je Buliću i starijoj generaciji morao biti poznat, jer je bio žrtvovan i obuhvaćen recentnom gradnjom seoske ceste koja je svjesno provedena smjerom bedema te ih je njena podzida potpuno prekrila, otkrili smo ponovno njegovo južno lice, građeno od dugih, masivnih, također bunjastih blokova. I taj sektor bedema građen je s dva lica, koja, kao i onaj istočni, dijeli dosta široka ispunjena sa sličnom zemljano-kamenom građom. Vanjsko lice bedema građeno je, međutim, od povećih, no znatno manjih kamenih blokova, od onih koji karakteriziraju njegovu unutrašnju fasadu - prema gradu

11 D. Rendić-Miočević 1977, str. 56.

12 D. Rendić-Miočević 1991, str. 47-63. Fotografije obaju lica toga dijela istočnoga bedema objavljene su u VAHD LI, 1930/34, T. IV (H. Kähler).

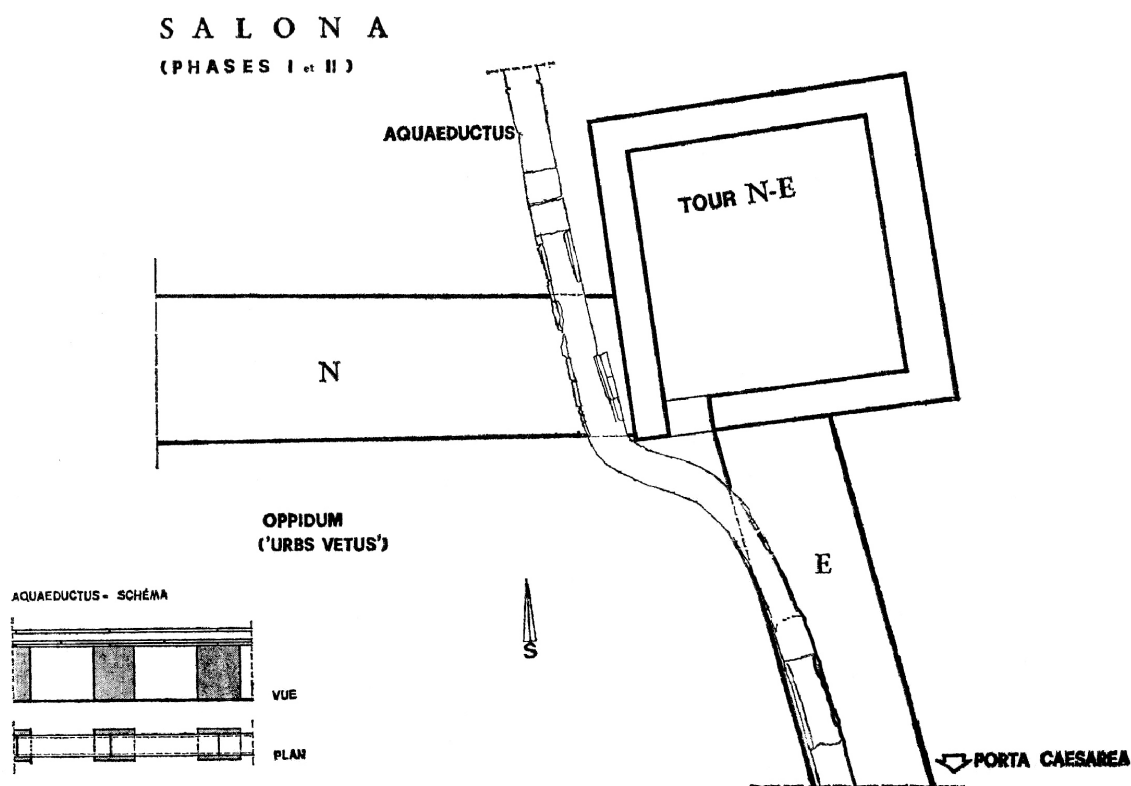
Slika 7
 Dyggveova *Urbs vetus* – *Salona quadrata* s oznakom
 mjesta istraživanja i položajem otkrivene kule
 (prema D. Rendiću-Miočeviću)

- i to s posve glatkom površinom i vezanih čvrsto malterom(!), dakle sasvim obratno od strukture južnog dijela istočnog bedema. Normalno bi, dakle, bilo pretpostaviti da je tu riječ o južnom obrambenom bedemu nepoznate urbane aglomeracije sjeverno od toga, utoliko prije što se on i nalazi na granici dvaju različitih nivoa terena, koji tu počinje padati prema jugu. Ne smeta toliko činjenica da je tu 'unutrašnje' lice bedema – prema gradu (*oppidum*) – zidano s blokovima u tehnici 'bunja' koliko to da njegovo (?) vanjsko lice, za koje je tehnika 'bunja' ne samo karakteristična u ovom jadranskom pojasu, od mnogih ranijih još vremena, nego i opravdana i nužna, nije tako građeno, nego tehnikom kojom je salonitanskih majstor, većinom zidao unutrašnje dijelove fortifikacija. Dakako da

se i tu istraživaču nameću određena pitanja, u prvom redu to da li je taj, u fazi koja nas zanima - Cezarovo vrijeme - sjeverni bedem, koji je s te najosjetljivije strane štutio *oppidum*, mogao je u jednoj ranijoj fazi, prije njegove eventualne transformacije i obnove, služiti kao južni bedem nekog drugog utvrđenog salonitanskog naselja? Poznato je da je taj bedem, koji je građen s tzv. predgracima (džepovima), radi lakše ispunje i njene čvrstoće, doživio još nekoliko kasnijih faza, od kojih je glavna bila ona iz 2. stoljeća kad je sasvim drugom tehnikom – sitni krš s obiljem maltera - bio podignut novi bedem, koji je štutio čitavu Salonu (*longae Salona*), s obiljem kula koje su i same doživjele transformacije. Prigodom provedene revizije i na površini istočnog bedema ustanovljeni su slični predgraci, što pokazuje istovjetnost gradnje odnosno jedno od zajedničkih kasnijih faza rekonstrukcije starih bedema. Potrebno je napomenuti i to da istočni bedem s unutrašnje strane, pri svom završetku, u sjevernom dijelu, pokazuje još jedan, zasada nerazjašnjeni dodatak, nešto poput pojačanja ili ostatka nekog drugog, možda ranijeg (?) bedema građena u istoj tehnici jakih bunja, koji s prvim nije sasvim paralelan. To, kao i još niz detalja, koji se ne dadu uklopiti u neku jasnu fortifikacijsku shemu, čine od ovog sjeveroistočnog ugla grada (*oppidum*) zanimljiv urbanistički problem, čiju genezu u ovom času još nije tako jednostavno ni lako razriješiti. Potrebna su još daljnja sondiranja, kako u spomenutom prostoru tako i u prostorima istočno i sjeverno od toga, u kojima po našem dubokom uvjerenju leži rješenje zagonetke oko lociranja naselja koja su s konventom rimskih građana (*oppidum*) činila složenu aglomeraciju – *Salonae*.«

»Već je odavna poznato da je *Salona* bila dobro opskrbljena vodom i da je zarana dobila vodovod koji je od izvora male rijeke Jadro najvećim dijelom tekao podzemnim kanalima, a osobito zadnjom visokom terasom kasnije 'velike Salone' do točke gdje su novi bedemi, pod pravim kutom, skretali prema jugu. Ti bedemi bili su dakle istodobno i u funkciji nosača glavnog vodovodnog kanala koji je prenosio izvorsku vodu u južne, stare dijelove grada. Dio tog kanala, kao i čitave vodovodne konstrukcije, vidljiv je i danas na dijelu kroz tzv. *Porta suburbana*, kuda prolazi cesta, što idući novim, istočnim djelom grada, izbija na ta vrata i nastavlja prema zapadu, izvana flankirajući sjeverni bedem središnjeg (*Salona quadrata*) i zapadnog, novog dijela 'velike Salone'.«¹³

13 D. Rendić-Miočević 1991, str. 53-55.

Slika 8
Sjeveroistočni ugao salonitanskoga oppiduma s položajem vodovoda (prema D. Rendiću-Miočeviću)

Ugaona kula između sjevernoga i istočnoga bedema

Između sjevernoga i istočnoga bedema »otkopana je povećana ugaona kula, četverokutne osnove, koja je građena u sličnoj tehnici kao i oba bedema koja je štitila, iako su primjetne i neke kasnije faze obnove, dijelom i u drugom materijalu i tehnici. Njeni dijelovi bili su od ranije vidljivi s istočne strane, ali samo u temeljnim ostacima koji nisu dopuštali jasnu sliku niti su pružali sigurnu mogućnost restitucije. Dokaz je tome i ovdje priloženi Dyggveov crtež, osobito ako ga usporedimo s crtežom koji je rezultat naših istraživanja. Kula je tu - mada građena kao *corpus separatum* (!) - u očekivanim proporcijama, a i položaju, koji odgovaraju tako masivnim bedemima izvan kojih ona, logično, strši. Njena je struktura nešto drukčija od spomenutih bedema, jer dok su oni građeni dvostrukim zidovima - dva lica - kulini su zidovi jednostruki, ali svejedno masivni. S južne je strane, uz sjeverni bedem otkriven prolaz, no pitanje je da li su to doista bila vrata (do njih se moglo penjati rampom)

ili, što je manje vjerojatno, prozor. U kuli je nađeno više kamenih kugli, vjerojatno za izbacivanje katapultima, što nesumnjivo pokazuje da je imala određenu praktičnu funkciju. Činjenica da je ustanovljena ova, zasad jedina, ugaona kula daje sasvim opravdano naslutiti da je i na ostalim uglovima četverokutno oblikovanih bedema (*Salona quadrata*) - ako nije osnova grada bila peterokutna - bilo još tri takve kule.

Ustanovljenje, mada zasad samo jedne, kule iz toga vremena, mijenja znatno sve ranije spekulacije i interpretacije Cezarovske Salone, da je bila bez kula.¹⁴

Vodovod između ugaone kule i južnoga lica sjevernoga bedema

Između ugaone kule i južnog lica sjevernog bedema *Salona quadrata* primijećena je uža zidna površina koja izvire kao tampon, poput pilona, čija je tehnika zidanja drugačija od one primijenjene kod samih bedema. »Gornjom površinom sačuvanog dijela tog stranog tijela u sistemu fortifikacija tekao je kanal vodovoda koji je, došavši

14 D. Rendić-Miočević 1991, str. 55.

tu do kraja mogućnosti protjecanja u ravnoj liniji, jednom improviziranom 'trompom' u blagom luku skretao prema istoku prebacujući se na istočni bedem staroga grada (*oppidum*) kojim je dalje tekao prema jugu, kako su tragovi konstrukcija pokazali, u dva kanala.«¹⁵

JUŽNI BEDEM

Južni salonitanski bedem neznatno je istražen. U najstarijem dijelu grada moglo se locirati tek nekoliko njegovih segmenata s obzirom da je teren bio močvaran i kasnije nasut iz zdrastvenih razloga.

a) na kat. čest. 4279, s južne strane ceste za Trogir, preko puta položaja tzv. Bazilike »iuxta portum«.¹⁶

b) na kat. čest. 4269/1, s južne strane ceste za Trogir, preko puta položaja tzv. »sedam mostova« istočno od teatra, te na susjednoj kat. čest. 426317.¹⁷

FORUM

»Od foruma u Saloni poznati su samo smještaj i dimenzije njegova zrcala; bio je dugačak 70 m, širok 45 m (Dyggve 1933). Očito je da te relacije nisu primjerene veličini 'dugačkih Salona' kako ih naziva Lukan, već prvobitnoj gradskoj jezgri što ju je činila ona Dyggveova *Urbs vetus*. Prostornu artikulaciju grada nije pratilo i proširivanje gradskog areala, a i forum nije izgubio svoju primarnu funkciju u isto doba kad je prvobitni kapitolij izgubio svoju. O njegovoj arhitektonskoj izgradnji gotovo i nema pouzdanih dokumenata. Trijem što je bio izgrađen u trećoj fazi sjeverno od nekadašnjeg kapitolija, sa stupovljem koje se dizalo poviše kockastih postamenata, zacijelo nema jačeg izravnog odnosa s forumom. Prije bi to mogao biti ostatak trijema jedne ulice s trijemom (*Via porticata*) izgrađenim kasnije, u doba posvemašnjeg prostornog i namjenskog prestrukturiranja nekadašnjeg kapitolija. U tom slučaju u ovoj bi ulici trebalo prepoznati jedan od glavnih, ako ne i glavni dekuman stare Salone. U smislu komunikacijskog povezivanja foruma sa središtem

grada važnu je ulogu imala ulica (jedan kardo) koja se u padu spuštala i flankirala forum sa zapadne strane.«¹⁸

Razvoj foruma s kapitolijem

- Period I - najstariji skup građevina koji uključuje dva hrama i jednu nisku međuzgradu u obliku tribine. Građevine su bile orijentirane prema jugu.

- Period II - hramovi su žrtvovani prilikom potpune rekonstrukcije koja je prouzrokovala nestanak vanjskih zidova, popunjavanje prolaza između hramova i tribine, ojačanje njezinih zidova i podizanje, na snažnome postolju, nove proširene fasade, čiji su sjajni ostaci sačuvani na sjeveru. Izmjene je moguće povezati s razdobljem II. stoljeća kada se Salona širi te postoji potreba i za rekonstrukcijom foruma.

- Period III - reorganizacija uličnoga tlocrta južnoga dijela grada, možda zbog razine jadranskih voda koje sve više smetaju i dosežu najvišu točku u doba oko III. - IV. stoljeća potpuno mijenja raniji karakter rasporeda spomenika: smjer zidova se mijenja. Građevina postaje kompliciranija i proteže se po većoj površini. Široko uređeno stepenište, od kojega su na jugu sačuvani ostaci, s tim je u vezi. Trijem je izgrađen na sjeveru, a razina naprijed smještenog trga znatno je podignuta. Prostorije su bile bogato ukrašene, što se može procijeniti po ostacima inkrustacija od raznobojnoga mramora i po hrapavoj žbuci s polikromnim i geometrijskim dekoracijama. Transformacije bi mogle spadati u Dioklecijanovo vrijeme.

- Period IV - izgleda da je trijem bio srušen, kako bi dao mjesto uređaju za mlin i vinsku presu; to nije moglo na forumu pripadati običnom privatniku. No, prema mnogim analogijama u samoj Saloni možemo pretpostaviti da su dijelovi foruma postali crkveno vlasništvo.¹⁹

Prema tumačenju E. Dyggvea (1933.) prostorna organizacija i tlocrtna situacija salonitanskoga kapitolija približuju se onima iz Pule. Kapitolij se diže uz kraću (sjevernu) stranu foruma i svojom širinom odgovara širini foruma. U kompleksu kapitolija razlučuju se tri zasebna arhitektonska elementa, postavljena na odjelitim podijima. S bočnih strana je po jedan hram, pročeljem okrenut prema forumu, a između njih je na nešto nižem podiju konstrukcija gotovo kvadratnog tlocrta, također sa stubištem. To bi po Dyggveu bila prva faza izgradnje, koja potječe s kraja

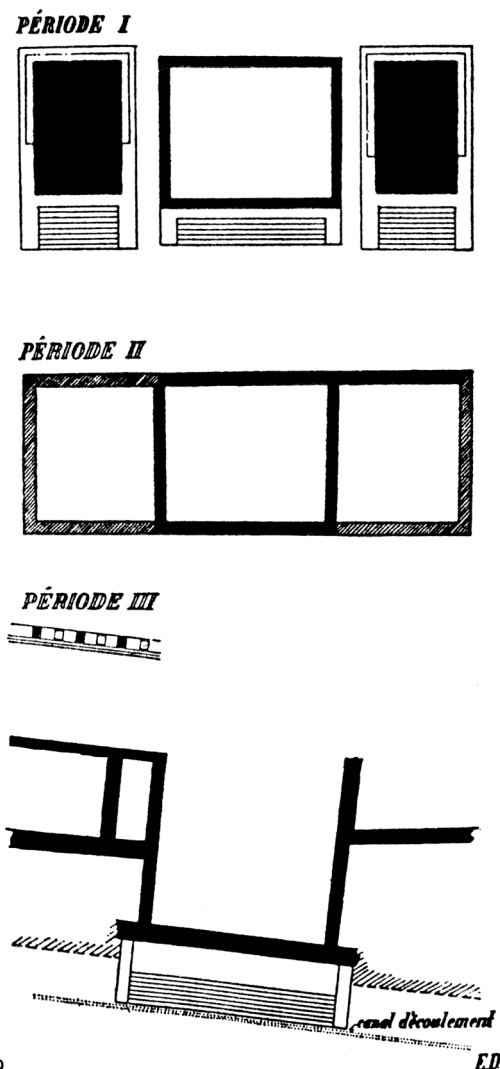
¹⁵ D. Rendić-Miočević 1991, str. 57.

¹⁶ F. Buškariol 1988, str. 274-283; F. Bulić 1884, str. 116-118.

¹⁷ F. Buškariol 1988, str. 274-283; F. Bulić 1902, str. 4, 25; F. Bulić 1884, str. 132-133; F. Bulić 1905, str. 148-149; F. Bulić 1898, str. 157-158.

¹⁸ M. Suić 2003, str. 249.

¹⁹ E. Dyggve 1991, str. 247-250.

Slika 9
Tlocrti različitih faza foruma (prema E. Dyggveu)

Augustove vladavine. Tu treba zastati pred činjenicom da je Salona postala rimski grad već sedamdesetih godina prije Krista i da već u Cezarovo doba ovdje postoji organizirani rimski municipalitet, koji će postati sjedište kolonije rimskih građana. Teško je zamisliti da Salona, ne samo rimska kolonija, nego k tome i glavni grad provincije, nije imala svoj kapitolij do toga doba, da nije bio izgrađen krajem Republike ili najkasnije početkom Carstva, kad se to dogodilo u manjim centrima provincije. On nije mogao imati ovakvu tlocrtnu i prostornu organizaciju već je bez svake sumnje reproducirao *consuetudo Italica*, tj. imao je tri odjelite cele ili pak hram s trodjelnom celom.

Druga i treća Dyggveova faza negiraju funkciju kapitolija uopće. Teško će biti prihvatiti mišljenje da je druga faza bila u funkciji gradske kurije samo zato što je tu nađen natpis koji govori o početku gradnje kurije ili o njezinoj dogradnji, dok je tumačenje treće faze kao javne gradske tribine moguće.

U toj fazi se cijeli kompleks orijentira koso u odnosu prema forumu, dok je linija trijema izgrađenoga sa sjeverne strane usklađena s općom orijentacijom objekta na kapitoliju u ovoj fazi. To pokazuje da se nešto promijenilo samo u funkciji i organizaciji prostora ranijega kapitolija, i u funkciji samog foruma. Ne treba isključiti pretpostavku da su se sadržaj i izgradnja na mjestu prvobitnoga kapitolija promijenili zato što je izgradnjom pretorija (monumentalnoga središta s rezidencijom namjesnika) bio stvoren novi javni prostor, s novim javnim trgom i središnjim svetištem. Da je kapitolij rano izgubio svoju prvobitnu funkciju, govori i činjenica da je u IV. stoljeću dospio u posjed biskupa i da su na prostoru nekadašnjeg kapitolija pronađeni ostaci agrarne ekonomije.²⁰

Opis arhitektonskih ulomaka

Pronađen je velik broj fragmenata arhitektonskih detalja (377). Premda su većina samo maleni komadi, pružaju korisne podatke o arhitektonskoj konstrukciji i o povijesnim etapama. Radi se o fragmentima stupova različite veličine od mramora ili vapnenca; o arhitravima bogato ukrašenim frizovima i o četiri tipa velikih vijenaca, također od vapnenca, od kojih neki potječu s kosih zabata. Gotovo svi fragmenti mogu se razvrstati u četiri kategorije koje se dosta precizno mogu datirati:

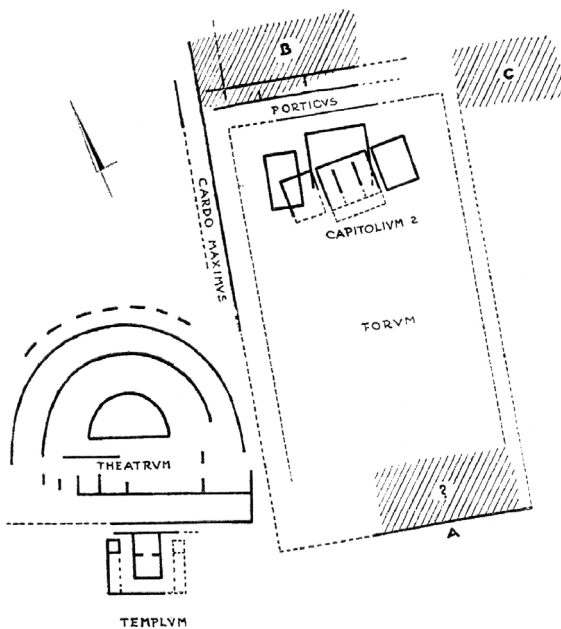
- 1) najznačajnija; od sredine ili kraja I. stoljeća
- 2) od kraja II. stoljeća ili početka III. stoljeća
- 3) oko 300. godine
- 4) sastoji se samo od nekolicine ostataka iz starokršćanskog razdoblja.²¹

Građevine uz forum

Centralni kompleks u užem dijelu stare Salone (*Urbs vetus*) predstavlja gradski forum. Dyggve je ustanovio čak četiri perioda (faze) njegove izgradnje od kojih je treća iz Dioklecijanova doba značila njegovu potpunu reorganizaciju. Sačuvani su ostaci krepidoma dvaju simetrično postavljenih manjih hramova. Zapadni hram, kao dio foruma, bio je nadomješten mnogo većom

²⁰ M. Suić 2003, str. 249.

²¹ E. Dyggve 1991, str. 247-250.

Slika 10
Skica teatra s hramom uz forum (prema D. Rendiću-Miočeviću)

zgradom. Salonitanski forum ima jednu specifičnost koja se temelji na posebnoj konfiguraciji terena, što je uvjetovala i osebujne oblike drugih arhitektonskih cjelina u tom dijelu gradskog areala. Tu se, naime, teren terasasto spušta, te je, da bi se održala razina forumske plohe, njegov južni dio trebalo podignuti na supstrukcije. Pretpostavlja se da se s te uže forumske strane nalazila civilna bazilika: sačuvane duboke i s vanjske strane arhitektonski oblikovane supstrukcije mogle su služiti kao skladišni ili kakvi drugi prostori povezani s trgovačkom funkcijom građevine, posebno s obzirom na njezin položaj tu u blizini obale. Drugi su tim lukovima i konstrukcijama tražili drukčiju ili djelomično sličnu namjenu, pa je tako Dyggve u njima prepoznao *horreum* (silose) uz obalu grada. Dok je sjeverna strana foruma bila flankirana velikim građevnim kompleksom forumskih termi (*balneum*), a zapadna samo ulicom, glavnim kardom - za južnu smo upravo iznijeli jednu moguću pretpostavku - istočna strana nije nam poznata. Ipak, nedavna istraživanja u sjeveroistočnom arealu foruma iznijela su na vidjelo manju pravokutnu građevinu s apsidom, koja se identificirala s forumskom bazilikom, odnosno, što je mnogo vjerojatnije, s gradskom vijećnicom (*curia*).

Cardo maximus, s kojim usporedo teku i neki drugi, dijelom istraženi ulični segmenti, išao je od sjevera prema jugu dodirujući salonitanski forum izdužena pravokutna oblika (oko 45 x 70 m) koji je imao istu orijentaciju sjever-jug. Zbog zgrade teatra i terena koji tu naglo pada, pretvarao se na tom dijelu u uski ulični odvojak, djelomično i natkriven.²²

»Prema Clairmontu područje na kojem je sagrađen forum ujedno je i lokacija najstarijeg (neilirskog) naselja u Saloni, a to je Cezarov *oppidum*. Svoju tezu on temelji na činjenici da je mjesto na kojem je nastao forum nešto uzdignutije od okolnog terena.

Clairmont je identificirao ostatke građevina koje potječu iz četiri razdoblja.

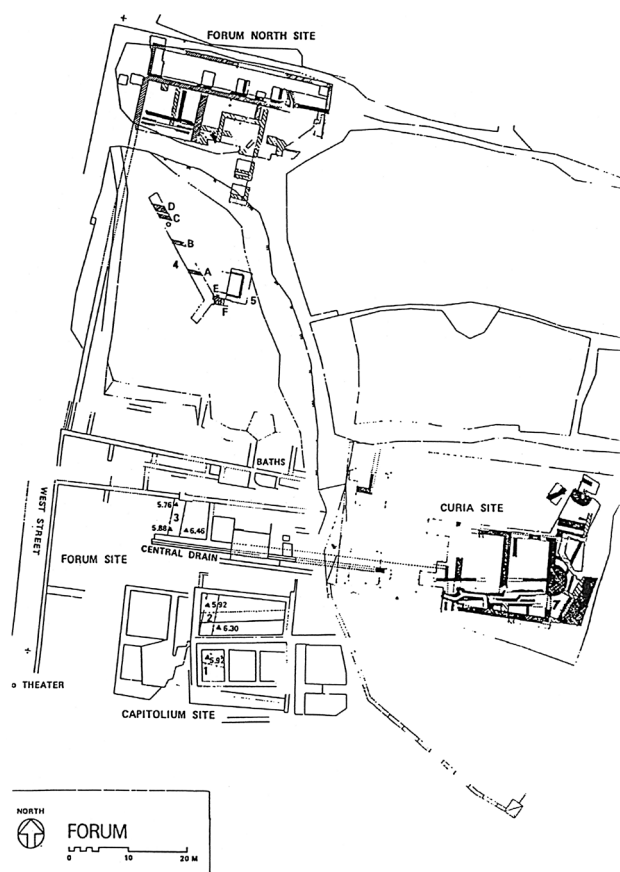
Prvom razdoblju pripada serija zidova i kanala kojim istraživači nisu uspjeli odrediti namjenu. Zidovi su građeni bez upotrebe žbuke. Na temelju keramičkih nalaza datirani su u vrijeme od (200.) 150. pr. Kr. do +/- 10. godine.

Drugo razdoblje se datira od +/- 10. godine do +/- 100. - 125. godine. Južni dio uzvišenja postao je dio foruma kojemu je s južne strane dodana platforma podignuta na lukovima. E. Dyggve je tu platformu, odnosno prostor

Slika 11
Zračni snimak teatra i foruma (Longe Salona, II, Split 2002, str 17)

22 D. Rendić-Miočević 1977, str. 58-59.

Slika 12
 Tlocrt salonitanskog foruma za vrijeme istraživanja
 1969. -1970. (prema Ch. W. Clairmontu)

pod lukovima interpretirao kao *horreum*. *Capitolium* je podignut na mjestu gdje se dodiruju uzvišenje i platforma. Zajedno s novopodignutom kurijom taj prostor postaje središte grada.

U trećem razdoblju (2. i 3. st.) dolazi do daljnjeg proširenja foruma, a na njegovoj sjevernoj strani podignut je monumentalni portik. *Curia* je tijekom tog razdoblja obnovljena.

Posljednje, četvrto, razdoblje je vrijeme kada Salona postaje kršćanskim gradom i, po Clairmontovu mišljenju, uzvišenje na kojem nastaje forum ponovno postaje stambenim dijelom Salone.«²³

CURIA

»Clairmontova istraživanja iznijela su na vidjelo ostatke konstrukcije koja je, dosta vjerojatno, identificirana kao *curia*.«²⁴

»Uz forum su nađeni i ostaci pravokutne građevine s apsidom – gradske vijećnice, tj. kurije. Sagrađena je u 1. stoljeću. Za vrijeme 2. i 3. stoljeća kada je i forum bio proširen, kurija je bila obnovljena i ponovno dekorirana freskama i štukaturama.«²⁵

HORREUM

»Prema C.W. Clairmont, do +/- 100.-125. godine, na prostoru na kojem nastaje forum, na južnom dijelu uzvišenja, dodana platforma podignuta na lukovima. E. Dyggve je tu platformu, odnosno prostor pod lukovima interpretirao kao *horreum*.

Prema toj interpretaciji, stotinjak metara zapadno od teatra pronađeni su ostaci zgrade interpretirane kao *horreum* i jedne mlađe građevine koja se naslonila na nju sa sjeverne strane.

Na tom dijelu posebne je probleme izazivala podzemna voda te nije bilo moguće istražiti teren u potpunosti.

Od građevine interpretirane kao *horreum* otkrivena su dva masivna zida, od kojih je sjeverni dugačak 28 m. Čini se da je objekt bio otvoren na zapadnoj strani jer nije nađen zid prema jugu niti su na zapadnom dijelu sjevernog zida uočeni tragovi njegova rušenja. Sjeverni zid ojačan je kontraforima. S istočne strane *horreuma* pronađeni su ostaci tijeska. Najbrojniji nalazi su bili ulomci amfora i to je, pored ostataka arhitekture i blizine luke, jedan od razloga zbog kojih je ta građevina interpretirana kao *horreum*.

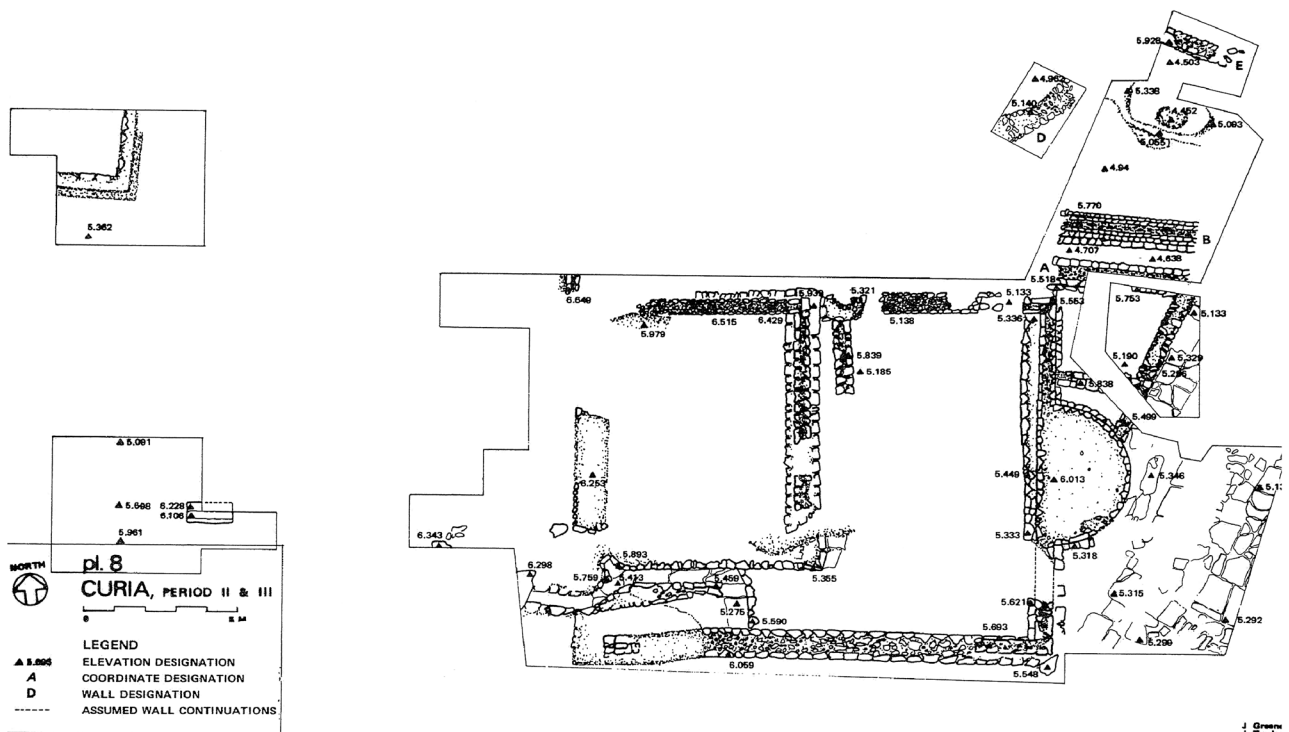
Otkriveni su i ostaci zidova koji su pripadali nekom ranijem objektu, ali zbog voda njih nije bilo moguće istražiti. Najranije slojeve nije bilo moguće definirati, ali je, posebno na temelju nalaza kasnoantičkog kapitela i obrađenog roga jelena, očito da je taj dio grada bio u upotrebi u vrijeme kasne antike.«²⁶

23 J. Mardešić 2002, str. 107-114; C. W. Clairmont 1975, str. 13, 41, 90, 106.

24 D. Rendić-Miočević 1991, str. 47-63; C. W. Clairmont 1975, str. 39.

25 E. Marin 2002, str. 9-22.

26 J. Mardešić 2002, str. 107-114; C. W. Clairmont 1975, str. 90.

Slika 13
 Tlocrt kurije (prema C. W. Clairmont)

TEATAR

Povijest istraživanja

Teatar se nalazi sa sjeverne strane ceste za Trogir, na kat. čest. 3616, 3612/1, 3612/2, 3619/1, i 3620/2. Prva iskopavanja na tome mjestu počeo je Carrara, kada osim arhitektonskih ostataka nalazi i tri natpisa. Bulić godine 1905. nalazi uz teatar dva natpisa, a s iskapanjima počinje 1911. Teatar se potom uključuje u niz topografskih studija, da bi nakon danskih istraživačkih radova Lj. Karaman obnovio interes prema tom spomeniku. Nalazima karakterom vezanim uz teatar posvetili su se i B. Gabričević, M. Suić i D. Rendić-Miočević. Posljednji radovi što su se objavljivali pedesetih godina ovog stoljeća još nisu objavljeni.

Teatar je smješten zapadno od foruma, ima scensku zgradu na južnoj strani i orijentacijom se prilagodio ulici uz južnu fasadu teatra i sjevernu fasadu hrama. Gradnju Suić datira u Trajanovo doba (kraj I., početak II. stoljeća poslije Krista), najviše prema oblicima vrata i niša na pročelju

scenske zgrade. Građen je na ravnom prostoru tako da je donja kavea s klinastim ćelijama bila zasuta, dok je gornja kavea imala prolaze koji su vodili u središnji prostor i gornje redove gledališta. Prema nekim indicijama na mjestu teatra ranije su bili manji hramovi.²⁷

Opis teatra prema Ljubi Karamanu

»U Solinu, staroj Saloni, glavnom gradu rimske pokrajine Dalmacije, 6 km daleko od današnjeg Splita, odavno su otkrivene ruševine starog teatra. Počeo ga je kopati Carrara, nastavio ga je don Frane Bulić, a dovršili su iskapanje Danci iza rata. Teatar u Solinu odgovara svojim smještajem i osnovom, svojim oblikom i uređenjem uobičajenom tipu rimskog teatra.

Evolucije sakralnog tragičnog kora oko žrtvenika obavljale su se u prizemnoj orkestri okruglog tlorisa. Za presvlačenje glumca služila je pravokutna drvena daščara, *skene*, koja se je iza predmeta opet rušila. Brojna publika nalazila je mjesta na drvenim klupama što su se redale u

27 F. Buškariol 1988, str. 274-283; F. Carrara 1850, str. 153; F. Carrara 1852, str. 17-19; T. V. Arhiv AMS, spisi 25 i 26/1849. Teatar se spominje i u spisu od 22.4.1820. (F. Lanza). Dva su objavljena i u: CIL III 1940 i 2089; F. Bulić 1905, str. 149-150. Ti natpisi su zavedeni u inv. AMS kat. A 3446 i 3437; F. Bulić 1911, str. 63-64; Lj. Karaman 1937; E. Dyggve 1928, str. 24; B. Gabričević <1952>, str. 158 i d.; M. Suić 1976, str. 170; D. Rendić-Miočević 1981, str. 73-86.

Slika 14
Pogled na teatar pored foruma u Solini (snimio Živko Bačić)

polukrugu sučelice *skene* i to obično na kakvoj naravnoj uzvisini tla (*theatron* gledalište).

U vrijeme velikog pisca tragedije - Sofokla u 5.st. pr. Kr. kor i glumci igrali su prizemno u okrugloj orkestri pred pozadinom proste drvene daščare za glumce, a pred publikom koja se je stiskala na drvenim klupama što su bile položene na obroncima akropole u Ateni. Prvi stalan teatar iz kamena bio je podignut na istom mjestu u 4. st. pr. Kr. od Likurga.

Ipak, tijekom vremena mnogo se toga izmijenilo. Gledalište - *cavea* - na naravnom usponu tla; gornji redovi sjedala postavljeni su na pogratak svodovne kamene konstrukcije. Rimljanin je prenio i kor i glumce sa prizemne orkestre na daščanu nisku i duboku pozornicu zvanu - *logeion* / *pulpitum*. Već u helenističko doba iza propasti Grčke republike igralo se je i na *skene*, a ne samo pred njom.

Igri glumaca na pozornici utrla je u Rimu put davno navika italске publike da gleda majstorije putujućih pelivana na uzdignutom daščanom podijumu. S druge strane prizemna orkestra nije dostajala za povećani broj glumaca, koji u Rimu nije bio u sužen na sama tri, ni za razvijanje dekorativne pompe koju je Rim osobito volio. Stoga je rimski *logeion* morao biti dublji od grčke *skene*, a bio je i niži (oko 1 metra visine umjesto prosječno 3 m), jer igru na pozornici ne bi inače mogli vidjeti ugledni gledaoci, u Rimu obično senatori, koji su bili smješteni na počasnom mjestu u orkestri. Dramatska igra se više nije razvijala ispred prizemnog pročelja *skene*, proskenijona, nego ispred visokog zida - *scaenae frons* koji se je

otruga *logeiona* dizao u više spratova, a do iste visine sa najgornjim sjedalima gledališta. Ta *scaenae frons* bila je raskošno uređena dekoracijom stupovlja, niša, statua itd.

Prostor između pozornice i gledališta, *paradoks*, kuda je jednom kor pristupao u orkestu, u grčkom je teatru bio nezagrađen; on je u rimskom teatru bio pretvoren u presvođene ulaze za publiku. Nad tim ulazima u Rimu bile su smještene lože za cara i prireditelje igara s jedne strane, a za caricu i vestalinke s druge strane. Ovim promjenama cijela zgrada teatra dobila je u rimsko doba karakter zatvorene i jedinstvene cjeline.

Karakterne crte rimskog teatra nalazimo i u Solinu. Gledalište i orkestra su polukružni. *Logeion* je dubok i nizak, a iza njega se diže visoka *scaenae frons*. Pristupi u orkestu su presvođeni.

Teatar u Solinu bio je osrednje veličine. Promjer mu je 65 m, a to je 200 rimskih stopa. On je nešto manji od teatra u Orange-u u južnoj Francuskoj kojemu je inače u tipu veoma sličan; jer teatar u Orange-u ima promjer od 300 stopa. Arhitekt Dyggve ističe, da je teatar u Solinu bio podignut u sredini najstarijeg dijela stare Salone. Kako je poznato, u zadnje je vrijeme dokazano da je najstariji ilirsko - grčki Solin bio na zapadu *Portae Caesariae* i da je po tome u rimsko carsko doba bio proširen i prema zapadu do amfiteatra i prema istoku do srednjovjekovne 'Gradine'. Na mjestu teatra je najprije bilo više svetišta. Teatar je bio podignut sredinom 1. st. pr. Kr. i pri tome je bio dijelom upotrijebljen laki uspon terena na tome mjestu. Oko g. 300., kada je Solin kao rodni grad cara Dioklecijana dobio jakog zamaha u svom razvoju, teatar je u Solinu bio pregrađen i njegova je *scaenae frons*, prema tvrdnji arhitekta Dyggvea, bila obnovljena, prostorija za šetnju publike u vrijeme odmora dobila je bogato urešen - *porticus* i izvedene su još neke druge promjene u kazalištu.

Samo gledalište u Solinu nije sasvim očišćeno od zemlje, ali je ono toliko otkriveno, da su njegov oblik i konstrukcija jasni. Vertikalne zrakaste stepenice dijelili su sjedala antiknog teatra koja su se dizala u krug u odsjeke, koji su bili označeni posebnim velikim uklesanim slovima i koji su se prema gore sve to više širili. Ulazna marka - *tessera* - dijelila se je badava. Predstave su počimale rano ujutro, a bilo je uvijek više komada, jer se zapravo radilo o utakmici između pojedinih glumačkih družina. Publika bučna i nemirna - plaćena *claque*, *fautores*, bila je također poznata - nosila je sa sobom hranu i jastučice za dugo sjedenje na hladnim kamenim sjedalima. Protiv sunčane žege štitilo je gledaoce veliko platno (*velum*), što se je razapinjalo na rōcima pričvršćenim u najgornjem dijelu zida gledališta.

Trijem za publiku bio je i na južnoj strani teatra u Solinu.

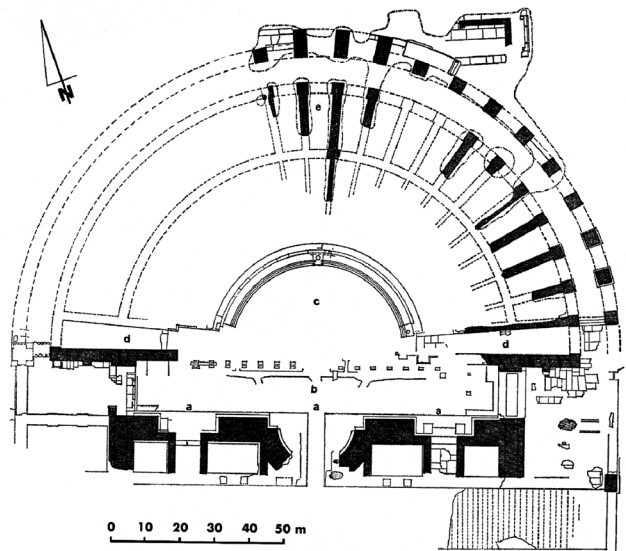
U teatru u Solinu vide se u pločniku orkestra, tik do najdonjih sjedala za odličnike, rupe koje po svoj prilici označuju mjesto, gdje je jednom stajala kamena polukružna ograda. Tako je orkestra prigodno mogla služiti i za borbe gladijatora i za produkciju akrobata i žonglera u međučinovima predstava. Na pozornicu, *logeion*, vodila su 2 pobočna prilaza sa pokrajnih paraskenija i troja vrata iz garderobe za glumce smještene iza scenske pozadine. U Solinu u sredini, je bila velika ovalna, a sa druge strane su 2 pravokutne niše. Na mjestu logeiona sprijeda u Solinu se vide povećane rupe, koje su po svoj prilici služile za sprave kojima se je zastor, *aulaeum*, u početku predstave spuštao u dubine, a po koncu predstave dizao opet u vis. Inače je kazališna tehnika mašinerija bila razvijena: stari nam pisci govore o spravama za grmljavinu i sijevanje, o mašinama za prikaze bogova, *deus ex machina*, o Haronovim stepenicama, kojima su se glumci spuštali u podzemni svijet itd. Scenarija je također bila raznovrsna prema vrsti predstave i prema raznim vremenima (npr. dekoracija groba, žrtvenika, hridi, kule ...)

Kasnije se spominju i *pinakes* – raznovrsno dekorirane pomične ploče, koje su se prema potrebi pričvršćivale i mijenjale između stupova *proskenijona* i *periaktoi*, trostrani bridnjaci okretljivi oko osi sa trostranom dekoracijom postavljeni sa strana pozornice poput kulisa. Rimljani su znali rabiti pokretnu scenariju i kulise (*scaena versilis* i *scaena ductilis*).²⁸

Analiza teatra prema Duji Rendiću - Miočeviću

»Podignut je na terasastom terenu što je došlo do izražaja u njegovoj konstrukciji koja je poprimila neke karakteristike grčkih teatarskih građevina. Donji dio gledališta (*imma cavea*) podignut je na prirodnoj kosini terena, a njegov gornji dio (*summa cavea*) ležao je na još i sada dobro sačuvanim substrukcijama. *Scaenae frons* imala je tradicionalni raspored i shemu rimskih pozornica, s trima velikim nišama - dvjema, bočnim, kvadratne i srednjom polukružne osnove, kroz koja su vodila vrata flankirana stupovljem. Sama zgrada pozornice je odavno već osakaćena jer preko nje dijagonalno prelazi suvremena, još u Napoleonovo vrijeme sagrađena, cesta koja je omogućila njeno sistematsko istraživanje.²⁹

Pri gradnji gledališta graditelj je morao primijeniti dva različita konstruktivna postupka koje je, s obzirom

Slika 15
Tlocrt salonitanskog teatra (prema E. Dyggveu)

na ograničenu veličinu zgrade, imalo dva pojasa sjedala (*maeniana*) nejednake dubine, a sasvim gore i široki pokriveni (?) hodnik - galeriju (*crypta*) s trijemom (*porticus in summa gradatione*) kojim se završavao, s unutarnje strane, taj monumentalni, ali krajnje funkcionalni, polukružni dio zgrade. Donji, manji, ali dublji, *meanianum* (*meanianum primum* ili *imum*) izravno je ležao na prilagođenoj padini terena koja je spajala njegove dvije, već spomenute, razine pa je bio bez substrukcija.

Od samih sjedišta kavee, kao i spomenutih stubišta, sačuvalo se tek simboličan dio od četiri stube na uskom segmentu u zapadnom dijelu donjega menijana i samo jedna stuba uz sam zapadni rub kavee. Zahvaljujući tom važnom podatku Dyggve je mogao rekonstruirati donji menijum, s 14 redova sjedišta i s dvostrukim brojem stuba u spomenutim stubištima. Prema mjerilu koje pruža donji menijum čini se da je gornji mogao imati svega devet redova sjedišta, no njihov kapacitet ni ukoliko nije bio manji od donjega menijana, jer je ovaj, kao vanjski pojas polukružne kavee, mnogo više razvučen i znatno je većeg promjera. Prema nekim nedokumentiranim procjenama kavea salonitanskoga teatra mogla je primiti i do 5000 gledatelja, ubrajajući tu i one koji su se smjestili i u *promenoaru* iznad sjedišta te u dijelu *orhestre* gdje su se nalazila počasna mjesta za ugledne gradske uglednike.

28 Lj. Karaman 1937, str. 13.

29 D. Rendić-Miočević 1977, str. 59.

To će ipak biti previsok broj, jer su teatri - posebno afrički - veličine salonitanskoga primali najviše 3500 gledalaca.

Vanjsku plohu (plašt) kavee salonitanskoga teatra oblikovalo je 19 masivnih pilona kvadratne osnove koji su formirali monumentalni dvojni ulaz u gledalište. Uz istočni ulazni pylon bilo je s vanjske strane dograđeno posebno stubište. Kasnije je u jednom od prizemnih otvora plašta kavee - zapadno od glavnog ulaza - bio dograđen nimfej, u tehnici izuzetno velikih bunjastih blokova.

Zanimljivo je da su dva natpisa nađena u škripskim kamenolomima potvrdila da su barem dijelovi i jednoga i drugoga spomenika rađeni u tamošnjim radionicama i iz tamošnjega kamena, poznatoga bijelog vapnenca. Prvi natpis govori o donaciji centuriona Prve belgijske kohorte (*coh. I Belgarum*) koji sebe naziva *curagens theat(ri)*, dakle zadužen za, kako se opravdano pretpostavlja, solinski teatar. Ostaje pitanje o kakvim se zapravo radovima radi kad znamo da je teatar imao i svoje kasnije faze. Drugi natpis podigao je Jupiteru centurion Treće alpinske kohorte, s nazivom Antoninijanska (*coh. III Alpinorum Antoniniana*), koji također sebe predstavlja kao *curam agens fabricanea amphiteatri*, a što njegov interpretator B. Kirigin tumači osobom zaduženom u nekoj »instituciji koja je bila dugoročno zadužena da brine nad izgradnjom i, eventualno, održavanjem jedne tako velike javne građevine«.

Drugu polovicu teatarske zgrade čini pravokutno zdanje, u kojemu se nalaze glavni dijelovi, glavni sadržaji i za njih određeni prostori: podij pozornice (*pulpitum*) i uža scenska zgrada, *scanea* (*skene*), s monumentalnim, arhitektonski raščlanjenim pročeljem (*scenae frons*). Riječ je, dakle, o prostoru i prostorima za glumce i glumu.

Pulpitum (*logeion*) viši je za oko 1,50 m od razine *orhestre*. Još u dobro sačuvani niski piloni, kameni nosači podija koji je vjerojatno bio pokriven povećim pločama, ali se te nisu sačuvale. Dužina mu je za šest i po puta bila veća od širine (ne računajući proširenja u području čelnih vrata), te je time znatno nadilazio površinu *orhestre* koja je, inače, u rimskom kazalištu posve izgubila svoju negdašnju funkciju.

Uz početnu liniju *pulpita*, u duhu rimske graditeljske tradicije, nalazio gusti red udubljenja u koja su bili usađeni nosači zastora (*aulaenum*, odnosno u množini *aulaea*).³⁰

Slika 16
Prikaz salonitanskog teatra na Trajanovu stupu u Rimu

Prikaz teatra na Trajanovu stupu

»Sliku teatra u Saloni, najvjerojatnije, prikazuje detalj friza memorijalnog stupa cara Trajana s njegova foruma u Rimu. U Dioklecijanovo doba bili su i na teatru izvršeni razni rekonstrukcijski zahvati. Teatar u Saloni je uz onaj u Puli jedini sačuvani antički teatar na hrvatskom Jadranu (u Puli je sačuvan manji teatar iza zgrade Arheološkog muzeja Istre, dok su ostaci većeg na brdu Zaro, koje je dokumentirao Gnirs, nestali; oba su iskorištavala prirodnu padinu terena za svoje gledalište). U Visu su sačuvani pojedini dijelovi gledališta antičkog teatra nad kojima je podignut franjevački samostan na poluotoku Prirovo. U Zadru su pronađeni neki arhitektonski elementi, koji su - prema Mati Suiću - pripadali teatru antičkog ladera. U Naroni, pak, jedan natpis izričito govori i scenskim igrama, međutim, teatar do danas nije pronađen.«³¹

Datiranje teatra

»Izgradnju kazališta, po konstruktivnim 'kanonskim' rješenjima odlikama valja smjestiti u Trajanovo doba (kraj 1. ili početak 2. st.).«³²

30 D. Rendić-Miočević 1981, str. 73-88; B. Gabričević <1952>, str. 158 i d.; usp. CIL III 3096; B. Kirigin 1979, str. 129 i d.

31 E. Marin 2002, str. 9-22.

32 M. Suić 2003, str. 260-261.

Slika 17
Zračni snimak teatra između dva rata
(*Longe Saloniae, II, Split 2002, str. 16*)

HRAM UZ TEATAR

Povijest istraživanja

Godine 1911. Bulić istražuje portik, a istraživanja se nastavljaju 1913. i rezultate donosi E. Reich. Na kat. čest. 4263/1 i 4252 istražuje potom Weilbach, koji nalazi hram čije dijelove su već otkrili Bulić i Reich. Hramom i portikom se još bave M. Suić i D. Rendić-Miočević. Kronologiju po građevinskim fazama ovoga objekta, koja uz manje izmjene i danas vrijedi, dao je Weilbach.³³

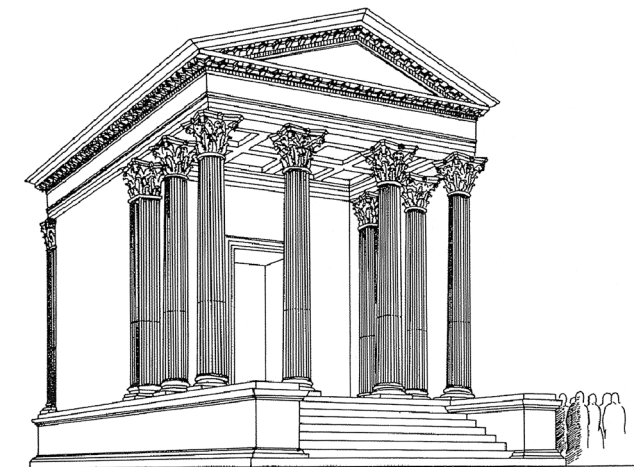
Opis hrama

»Hram je vrlo temeljito obrađen u svim razvojnim fazama. Sudeći po objavljenim rezultatima istraživanja danske arheološke misije, bilo ih je četiri. Stratigrafski odnosi nekih relevantnih detalja kako hrama tako i teatra, koji su postali organski povezani susjedi, pokazuju jasno da je hram starija građevina od teatra i da je teatar podignut između druge i treće građevne faze hrama, točnije da je hram koji je u svoju čistu tradicionalnu arhitektonsku formu rimskih građevina toga tipa morao žrtvovati, da bi ustupio nužan prostor nastajućem teatru, koji se morao smjestiti u uskom pojasu između toga hrama i spomenute kosine terena na kojoj je bila planirana izgradnja gledališta. Na prostoru gdje je bio podignut teatar prije toga, bilo je još par manjih hramova. Gradnja teatra, zahtijevala je njihovo uklapanje; uz nužne amputacije, sačuvao se samo spomenuti, koji je u teatarskom kompleksu dobio novu ulogu. Nema sumnje da je taj prostor morao imati

neku kulturnu ulogu u najstarijoj Saloni (Dyggveova *Urbs vetus*), za što govori i spomenuti hram, a napose njegova orijentacija (okrenut je prema sjeveru) što je u kontrastu s drugim poznatim salonitanskim hramovima toga područja, nastalim u sklopu foruma (kao kompleks kapitolija ili slično). Taj dio gradskog areala nije do tada bio (barem ne u dovoljnoj mjeri) urbaniziran, jer se samo tako može objasniti smještaj jedne tako velike građevine na spomenutom mjestu.«³⁴

Faze izgradnje

»U prvoj građevinskoj fazi to je bio samo ograničeni pravokutni prostor, gdje se potom gradi tetrastil-prostil s dubokim pronaosom na visokom podiju i izduženim parastama, između kojih je pristupno stepenište. U trećoj fazi, kad se gradi i teatar, uz pročelje hrama se uređuje komunikacija. Potom se uklanja veliko ulazno stepenište, a većina pročelnih stupova, osim dva središnja, međuprostorno se zaziđavaju. Tako se dobiva uži ulaz, a istovremeno se sa stražnje strane hrama otvaraju dvoja nova vrata. U narednoj fazi hram dobiva bočni trijem, između kojeg se gradi i stepenište uz hram. Ova razvojna linija hrama vezana je kako uz evoluciju kulta, tako i uz urbanistički razvoj toga dijela grada. Što se tiče same posvete hrama, vjerojatno se radi o hramu Dionisa ili Libera, na što možda ukazuju hermetičnost ostvarenja tlorisa kulturnog objekta, a sasvim logično ovdje očekivati i neke predrimске, grčke tradicije i utjecaje.«³⁵

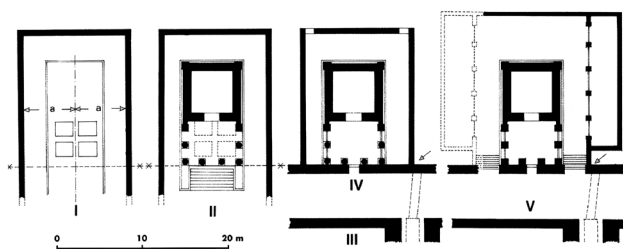

Slika 18
Rekonstrukcija hrama pored teatra (prema Weilbachu)

33 F. Buškariol 1988, str. 274-283; F. Bulić 1911, str. 64-66; E. Reich 1913, str. 111; F. Weilbach 1933, str. 11-32; M. Suić 1976, str. 154; D. Rendić-Miočević 1981, str. 83-84.

34 D. Rendić-Miočević 1981, str. 73-88. S teatrom, kao posebnom građevinom u istom sklopu, Weilbach ih zapravo vidi pet, usp. F. Weilbach, 1933, str. 25.

35 F. Buškariol 1988, str. 274-283.

Slika 19
Faze izgradnje hrama uz teatar (prema Weilbachu)

Datiranje hrama

»A. L. Frothingham ga je datirao u Augustovo doba, F. Weilbach u sredinu 1. st. n. e., Dyggve se priklonio Weilbachovu mišljenju. U novije vrijeme M. Suić je tu dataciju pomakao u Trajanovo doba. Čini nam se ipak, da najčvršću osnovu za njegovo datiranje daje Weilbachova kronologija hrama uz teatar, temeljena na čvrstim stratigrafskim momentima.«³⁶

TERME

Ranoantički balneum

»Sjeverno od foruma, a u punom kontinuitetu s njim, otkrivene su velike forumske terme, zapravo ranoantički *balneum*, kako ga spominje jedan djelomično sačuvani natpis - koji spominje rekonstrukciju *balneuma* - ugrađen kasnije u pločnik ulice (glavnog odvodnog kanala što je tekao širokom ulicom sa sjevera prema jugu - *cardo maximus*).

Te su terme, u svom istočnom dijelu bile ujedno i prvi uopće istraživani objekt antičke Salone, čije je otkopavanje započeto još ranih dvadesetih godina prošloga stoljeća C. Lanza.«³⁷

Lanzin opis termi

F. Lanza donosi izvješće iskapanja svoga oca iz 1821. godine:

»Drugog dana, mjeseca listopada gore spomenute godine, započela su iskapanja u Saloni. Za prvo ispitivanje izabran je mali dio neobrađenog terena, gotovo u središtu Salone (Tav. I L) u čijoj blizini su pronađeni mali ostaci

velikih građevina. Prvi radovi, namijenjeni jednostavnom istraživanju mjesta, otkrili su tragove zanimljive zatrpane građevine, pokazale su se dvije mramorne atičke baze stupova, od kojih se jedna još uvijek nalazi na svom mjestu Slijedeći ove tragove kao i pravac zidova na koje su se naslanjale, dolazi se do zaključka da je građevina kojoj su pripadali služila izvorno kao javne kupke, dakle, upravo ondje su se nalazile antičke terme Salone; među njihovim ostacima se još uvijek vide jasni tragovi požara kojemu je grad podlegao u zadnjim satima svoga postojanja.

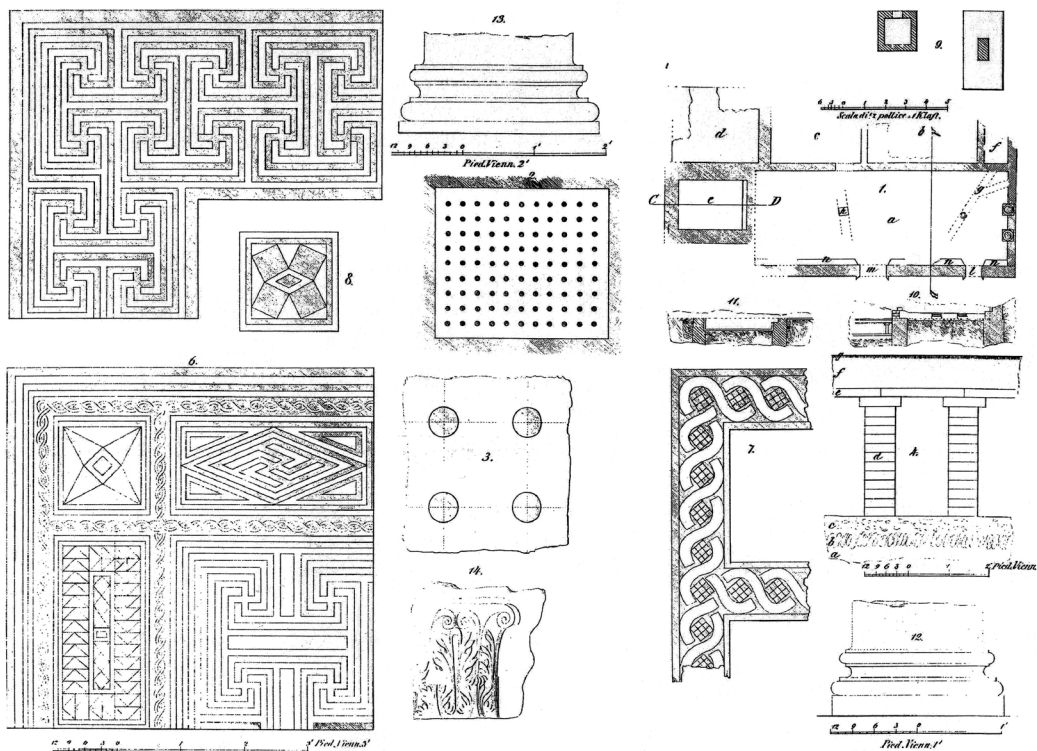
Nažalost, nisu svi ostaci te veličanstvene građevine potpuno otkriveni, naprotiv, prekidom radova (zbog toga što nisu dopustili vlasnici susjedne zemlje nastavak iskopavanja) i gotovo potpunim uništenjem onoga što je do sada bilo otkriveno, do danas su nestali čak i tragovi ruševina. Imamo sreću, kao što sam rekao, da ovdje možemo iznijeti (Tav. III) crteže tlocrta i odgovarajuće povećane detalje koje je napravio moj otac za vrijeme iskopavanja.

Na fig. 1 ove table vidi se dio građevine koji je tada otkriven. Rijetki ostaci zidova koji su tu postojali, bili su iznutra obloženi grčkim i afričkim mramorima i orijentalnim *fiorito* alabastrom. Može se uočiti *escola* (a) koja je imala dva ulaza (l, m) s pragovima koji su izrađeni od velikih komada parskog mramora; i neke zidane klupe (n, n, n) potpuno prislonjene uz zidove obložene mramorom, za ugodu onih koji su ih koristili. Pod je također bio popločan bijelim mramorom. Bočno su bile tri manje prostorije (*laconici*) (b, c, d); i jedna prostorija (e) koja je bila namijenjena vrućim kupkama, u sredini koje se nalazio netaknut veliki bazen (*piscina*) koji je mogao odjednom primiti više osoba, obložen dvostrukim slojem mramora i orijentalnog *fiorito* alabastra i tamo gdje je dolazila voda iz obližnjeg hipokausta i izlazila kroz debele olovne cijevi. Osim toga opažaju se dvije manje kade (f) koje su vjerojatno služile za hladne kupke; jer su cijevi, koje su se tamo nalazile, bile smještene neposredno ispod vanjskog pločnika; podzemnim kanalom (g) crpili su vodu koja se skupljala u impluviju; u h je bio još jedan kanal.

Fig. 2 prikazuje rekonstruirani tlocrt hipokausta koji je bio ispod jedne prostorije (d, fig. 1); kojeg se povećani detalj vidi na fig. 3, sa odgovarajućim presjekom na fig. 4, sastoji se kako slijedi: (a) prirodna podloga od vapnenastog lapora; (b) sloj izrađen od kamena povezanog sa vapnom;

³⁶ D. Rendić-Miočević 1981, str. 73-88.

³⁷ D. Rendić-Miočević 1991, str. 47-63. »Istraživanja nisu bila objavljena jer nisu bila završena, a odlukom Arheološkog muzeja u Splitu, djelomično su bila nastavljena oslobađanjem ulice koja flankira forum i balneum. Naša su prethodna istraživanja u spomenutom natpisu otkrila i vrijeme njegova postavljanja, tj. gradnje ili obnove *balneuma*, što je bilo za namjesnika Marka Pompeja Silvana (67-70. god.); usp. D. Rendić-Miočević 1985, str. 151-154.

Slika 20
 Tlocrt otkrivenih termi s crtežima nalaza mozaika i arhitektonske skulpture (prema F. Lanzi)

(c) malterni terrazzo s ulomcima cigle koji se koristio za pod na koji su oslonjeni stupići (d) napravljeni od okruglih opeka, promjera cca 7 i debljine 2 palca, poslaganih točno jednih iznad drugih spojenih malterom. Ovi tako izrađeni stupići su podupirali neke ploče (e) također od pečene gline, međusobno složenim pokrovom hipokausta; iznad ovih se oslanjao pod prostorije napravljen od maltera sa komadićima razbijenih opeka (f) i sa gore položenim elegantnim mozaikom (g) na bijeloj podlozi, cijeli napravljen sa komadićima bijelog i crnog mramora. Od kojeg su detaljno prikazana dva mala dijela (fig. 5 i 6) gdje se ne vide obične morske nemani koje nalazimo na antičkim mozaicima Rima i Pompeja, koji pripadaju sličnim mjestima kupki; tu se možemo diviti dvostrukom meandru rijetke i jedinstvene ljepote.

Na fig. 7 prikazuje se detalj dijela trake u središtu istog poda, dijelom zakrivljenih linija; na fig. 8 je varijacija ugaonog dijelova središnjeg mozaika. Slične vrste mogli su biti prikazi na podovima druge dvije bočne prostorije (b, c, na fig. 1), ali oni su u potpunosti srušeni i uništeni.

Konačno izrađeni su tlocrt i presjek keramičkih cijevi koje su služile za širenje topline (fig. 9); presjek AB na fig. 1 (fig. 10); presjek CD (fig. 11); i jedna atička baza koja je pronađena izvan izvornog mjesta (fig. 12); druga atička baza koje se nalazi još na svom mjestu (fig. 13); pokoji fragmentiran kapitel (fig. 14).

Kako ovo što je otkriveno nije bilo konzervirano, jer nisu bili prihvaćeni prijedlozi moga oca koji je vodio istraživanje: kako bi se spriječilo veće uništenje prihvaćena je odluka da se ostaci zatrpaju. Ali pohlepa priprostih seljaka nije dopustila provođenje ovakvih mjera; poslije su kriomice prodavali mramorne ploče koje su pripadale samoj građevini. Neke sam i ja nabavio, pa sam napravio jedan stol, koji predstavlja različite vrste mramora i *florito* alabastra koji su tamo koristili.³⁸

38 F. Lanza 1856, str. 20-22.

Slika 21
Pogled na otkrivene terme ispod ranokršćanske bazilike
iuxta portum (Longe Saloniae, II, 2002, str. 21.)

Terme ispod ranokršćanske bazilike (*basilica iuxta portum*)

»Ispod bazilike *iuxta portum*, unutar apside ispod razine poda nađeni su stariji zidovi, ostaci antičkih objekata s mozaikom na kojem je navodno prikaz Tritona. Na muzejskom primjerku citiranog časopisa A. Grgin, nekadašnji muzejski kustos, dopisao je: `terme`. Isti je prekrizio dio teksta gdje se govori o identificiranju Tritona na mozaičnom prikazu, a dopisao je `Herkul s toljagom`.«³⁹

Termalni kompleks u sjevernom dijelu grada

»U starijem dijelu grada, uz već poznate najstarije terme sjeverno od foruma, otkriven je sada i drugi termalni kompleks koji je, čini se, bio u upotrebi sve do vremena kasne antike. Pojava termalnog kompleksa na ovom sektoru, iako na periferiji grada, sasvim je logična, jer je na taj način najracionalnije korištena voda iz obližnjeg vodovoda i pripadajućih mu rezervoara. Dimenzije ovog kompleksa još nam nisu poznate jer je iskopan samo jedan njegov dio. U nekoliko manjih do sada otkopanih prostorija nađeno je mnogo sadre i grube hipokaustične žbuke, zatim brojni ulomci suspenzura i tubula, a nađeno je i mnogo gara. Posebno je interesantna jedna manja prostorija sa svih strana obložena u tri reda, tubulima. Sudeći po sačuvanim ostacima pod je bio popločan šesterokutnim pločama od crnog kamena u kombinaciji s pravokutnim pločama od kamena crvenkasto-smeđe i bijele boje, a u jednoj je fazi bio u cijelosti pokriven na vodu rezistentnom žbukom. Jedna od prostorija imala je u zidu manju ožbukanu nišu, koja je vjerojatno služila za odlaganje raznih predmeta. Prilikom čišćenja pojedinih

prostorija nađen je jedan manji starokršćanski kapitel, zatim ulomci stakla, keramike, kamenih natpisa i stupova, kao mramorne ploče koje su vjerojatno služile kao obloga termalnih prostorija.«⁴⁰

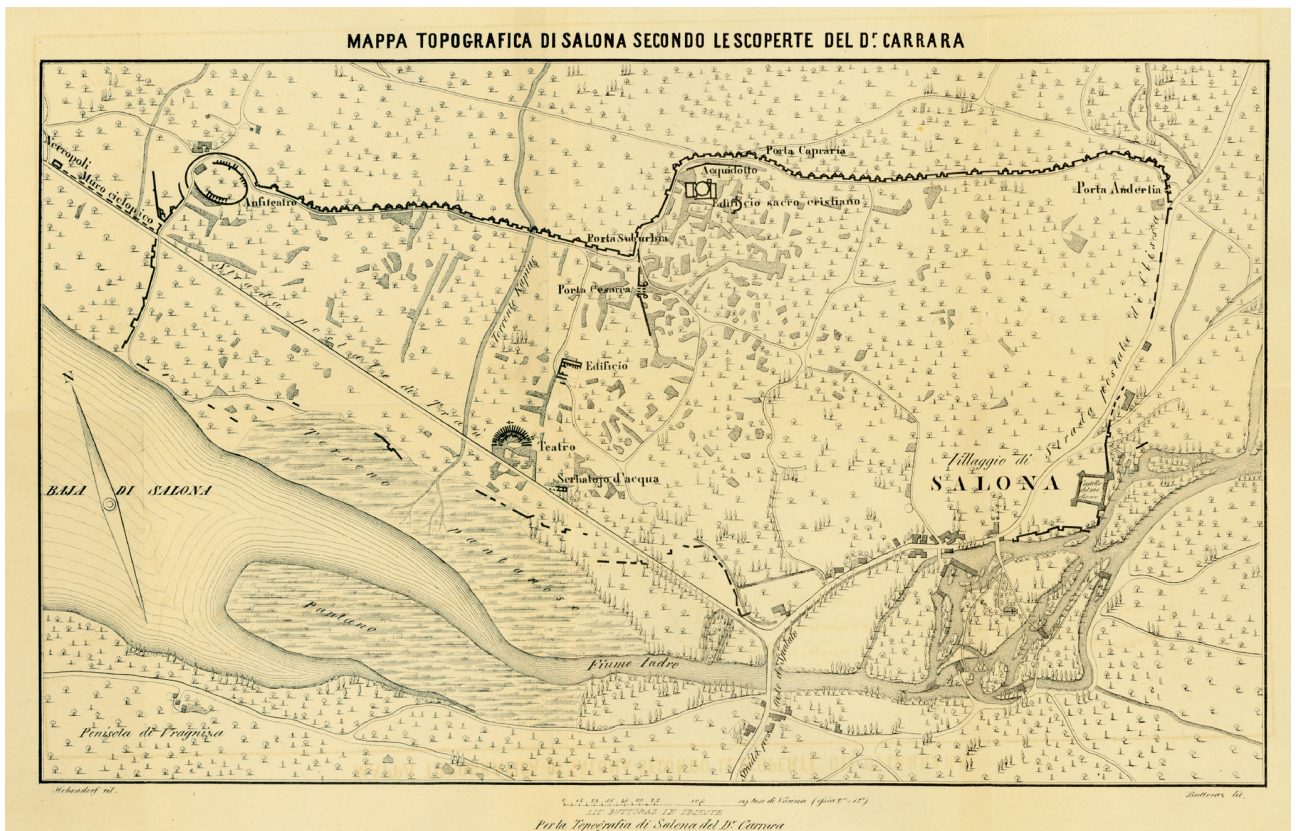
Danas, nakon više od dva stoljeća istraživanja, otvoreno je pitanje koliko poznajemo Salonu i njezine spomenike? Kako bi se shvatila osnovna slika o izgledu i povijesnim činjenicama glavnoga grada, ovaj rad se temelji na prikupljanju podataka s različitih, dosad istraženih arheoloških nalazišta. Zbog veličine grada i raspona podataka te vremenskoga i prostornoga ograničenja, bilo je nužno koncentrirati se tek na nekoliko lokaliteta. Kao logičan početak nametnuo se najstariji, antički dio grada, Dyggveova *Urbs vetus*, odnosno Rendićeva *Salona quadrata*. Povijesna interpretacija toga dijela grada posebno je otežana jer je kao najstariji dio tijekom stoljeća bio podložan brojnim promjenama i različitim koncepcijama urbanističkih zahvata. U središtu antičkoga grada nalazio se forum s kapitolijem okružen javnim građevinama kao što su kurija, terme, bazilika te u neposrednoj blizini teatar s hramom. One, kao nukleus grada, predstavljaju polazne točke u ovom istraživanju. Posebna pozornost posvećena je bedemina i gradskim vratima koja omeđuju prvobitni dio grada.

Svi spomenici u radu razvrstani su prema mjestu nalaza i broju katastarske čestice (ukoliko je bila navedena). Za dijelove grada korišteni su nazivi koje je odredio E. Dyggve, a uvriježeni su u literaturi. Opisi nalaza su koncizni i donijeti su kao citati bez slobodnih interpretacija. Između različitih materijalnih izvora obuhvaćeni su oni koji mogu, izravno ili neizravno, pridonijeti osvjetljavanju urbanizacije Salone. Iako je u odabiru literature težište na rezultatima najstarijih istraživanja tijekom kojih je otkrivena većina spomenika, uzeti su u obzir i novi nalazi. Cilj ovoga rada bio je iznijeti rezultate i dileme dosad provedenih istraživanja na pojedinim lokalitetima najstarijega dijela grada, *Urbs vetus*, što će pridonijeti upotpunjavanju povijesno-topografske slike antičke Salone.

Antički grad izuzetne spomeničke baštine, koji je doživio svoj procvat u kasnoantičkom razdoblju kroz brojne ranokršćanske komplekse, na čijim temeljima će hrvatski vladari podignuti nove crkvene građevine i stvoriti središte hrvatskoga Solina, predstavlja jedinstven primjer složene povijesne slike koja omogućava proučavanje neprekidnoga tijeka mnogih povijesnih razdoblja.

39 F. Buškariol 1988, str. 274-283. Usp. F. Bulić 1924-1925, str. 19-20.

40 A. Rendić-Miočević 1973, str. 56-59.

Slika 22
Topografski tlocrt Salone (prema F. Carrari)

Kratice

BASD = Bullettino di archeologia e storia dalmata
VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

Literatura

- M. Abramić 1924-1925 Mihovil Abramić, *Grčki natpisi iz Solina*, VAHD 47-48, Split 1924-1925, 3-11.
- F. Bulić 1884 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite. Salona*, BASD 7, Split 1884, 132-133.
- F. Bulić 1898 Frane Bulić, *Ritrovamenti antichi riguardanti la topografia urbana dell'antica Salona*, BASD 21, Split 1898, 157-159.
- F. Bulić 1902 Frane Bulić, *Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della »praefectura Phariaca Salonitana«*, BASD 25, Split 1902, 3-29.
- F. Bulić 1905 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite. Salona*, BASD 28, Split 1905, 133-150.
- F. Bulić 1907 Frane Bulić, *Porta Caesarea*, BASD 30, Split 1907, 50-52.

- F. Bulić 1911 Frane Bulić, *Escavi vis-a-vis del teatro romano a Salona*, BASD 34, Split 1911, 63-66.
- F. Bulić 1924-1925 Frane Bulić, *Il titoli di dedica delle basiliche urbane et extraurbane di Salona*, VAHD 47-48, Split 1924-1925, 11-20.
- F. Buškariol 1988 Frane Buškariol, *Pregled arheološke topografije Salone*, Mogućnosti 3-4, Split 1988, 274-287.
- N. Cambi 1991 Nenad Cambi (urednik), *Antička Salona*, Split 1991.
- F. Carrara 1850 Franjo Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trieste 1850.
- F. Carrara 1852 Franjo Carrara, *De ' scavi di Salona nel 1850*, Abhandlungen der bohemischen Gesellschaft der Wissenschaften V. folge VII, Praga 1852.
- C.W. Clairmont 1975 Christoph W. Clairmont, *Excavations at Salona, Yugoslavia*, New Jersey 1975.
- E. Dyggve 1928 Ejnar Dyggve, *La Ville de Salona. Disposition et topographie*, Recherches à Salone, Copenhagen 1928, 11-20.
- E. Dyggve 1951 Ejnar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
- E. Dyggve 1991 Ejnar Dyggve, *Salonitanski forum*, Antička Salona, Split 1991, 47-50.
- B. Gabričević <1952> Branimir Gabričević, *Dva priloza poznavanju urbanističkog razvoja antikle Salone*, VAHD 53/1950-1951, Split <1952>, 155-162.
- W. Gerber 1917 William Gerber, *Die Bauten im Nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona*, Forschungen in Salona, I, Wien 1917, 10-151.
- J. Jeličić-Radonić 1997-1998 Jasna Jeličić-Radonić, *Nova istraživanja gradskih zidina Salone*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37, Split 1997-1998, 5-36.
- H. Kähler 1991 Heinz Kähler, *Porta Caesarea u Saloni*, Antička Salona, Split 1991, 205-240.
- Lj. Karaman 1937 Ljubo Karaman, *Rimski teatar u Solinu*, Novo doba, Split 25. 12. 1937, 13.
- B. Kirigin, 1979 Branko Kirigin, *Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na Braču*, VAHD 72-73, Split 1979, 129-142.
- F. Lanza 1856 Franjo Lanza, *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna 1856.
- J. Mardešić 2002 Jagoda Mardešić, *Istraživanja u Saloni od 1970. do 2000. godine*, Longae Saloniae, I, Split 2002, 107-114.
- E. Marin 2002 Emilio Marin, *Grad Saloniae / Salona*, Longae Saloniae, I, Split 2002, 9-22.
- E. Reich 1913 Emil Reich, *Bericht über die Gesanmitsitz und des Öster. Arch. Inst.* 1913, Jahreshefte des Öster. Arch. Institutes 16, Wien 1913, 111.

- A. Rendić-Miočević 1973 Ante Rendić-Miočević, *Salona, Solin - istraživanja oko sjevernog trakta bedema*, Arheološki pregled 15, Beograd 1973, 56-59.
- D. Rendić-Miočević 1977 Duje Rendić-Miočević, *Antička Salona (Salonae) - povijesno-urbanistički i spomenički fenomen*, Arhitektura 160-161, Zagreb 1977, 57-59.
- D. Rendić-Miočević 1981 Duje Rendić-Miočević, *Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike*, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1981, 73-86.
- D. Rendić-Miočević 1985 Duje Rendić-Miočević, *M. Pompeius Silvanus, Statthalter der Provinz Dalmatien, Einer Neugefundenen Salonitanischen Bauinschrift*, Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters, Wien 1985, 151-154.
- D. Rendić-Miočević 1991 Duje Rendić-Miočević, *Salona quadrata*, Antička Salona, Split 1991, 47-63.
- M. Suić 1958 Mate Suić, *O municipalitetu antičke Salone*, VAHD 60, Split 1958, 11-42.
- M. Suić 2003 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976 (drugo izdanje).
- E. Weigand 1924 Edmund Weigand, *Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst*, Strena Buliciana, Zagreb - Split 1924, 77-105.
- F. Weilbach 1933 Frederik Weilbach, *Le temple et la colonnade*, Recherches à Salone, II, Copenhague 1933, 9-32.

Summary

Jasna Jeličić-Radonić - Ana Sedlar

Topography of the Roman Salona (I)

The *Urbs vetus* of Salona

Key words: Salona, *Urbs vetus*, bulwarks, forum, curia, theatre with temple, thermae, baths

Although the researches of Salona have been attracting the scientists for quite some time now, only the most monumental edifices have been discovered so far, wherefore we have learned only the basic elements of the capital city of the Roman province of Dalmatia. The starting point in archaeological excavations are the historic backgrounds of founding of the city. Various cartographic and travellers' descriptions of Salona and its monuments, as well as collecting of archaeological artefacts in private in museum collections have provided valuable information on the city history. Professional excavations were started by founding of the Archaeological Museum in Split, in 1921, and appointing Carlo Lanza its first director and head of the researches in Salona. Since then, numerous archaeological campaigns have revealed particular monuments of Salona, firstly those of monumental, public, character, but also those related to the private life. In spite of the researches on particular archaeological localities continuing for two centuries now, the excavations however not completed and, therefore, published, still unsolved are numerous dilemmas about the time of their creation and the developmental changes resulting sometimes from urban development undertakings or daily needs. Salona requires systematic researches, not of the field character only, but also building of a fundamental data base of all the monuments known by now and of elements of the urban planning and development of this Roman city. Efforts have been made in pointing out the fundamental problems related to the earliest history of Salona by presenting the relevant information on the most important monuments in the oldest part of the city, the *Urbs vetus*, and putting together the scattered and often overseen information, or various opinions made by researchers and scientists, published in the papers dealing with particular monument complexes and particular sorts of archaeological artefacts, or in the preliminary field reports. Therefore, this paper contains information on the public edifices in the oldest part of the city, *Urbs vetus*, known to us, over the course of time to be added other archaeological finds, to complete the topographical image of the Roman Salona. The data base made available this way will make a valuable base to planning of protection and presentation of the archaeological localities of Salona, its exceptional value being in its applicability in making of further detailed physical plans of particular zones of the modern town of Solin.